

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ

Тожик тили ва адабиёти кафедраси

5120100– филология ва тилларни ўқитиш: тожик тили

Туробов Фахриддин Халил ўғлининг

Самарқанд тожиклари шеvasида “бинокорлик” лексикаси мавзусидаги

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар: Ўқит. А.Хонхўжаева

Самарқанд – 2018

М У Қ А Д Д И М А

Рўзмаррагии мавзў иборат аз он аст, ки бештар ба “ғояҳои истиқлоли миллӣ” ва асарҳои президенти аввалини Ҷумҳуриямон Ислам Каримов ва президенти Ўзбекистон Шавкат Мирзиёев, ки ба ғояҳои мафкураи миллӣ: илм, фан, маданият, маънавият, мероси таърихӣ барин масъалаҳо бахшида шудааст, таъя намудам.

Барои муайян кардани усулҳои таълим бештар аз қисми назарии олимони забоншинос С.Аслиддинов, С.Иброҳимов, Р.Ғаффоров, Б.Ниёзмӯҳаммадов, Б.Эшнӣёзов, В.С.Расторгуева, А.З.Розенфельд, М.Истамова, Ғ.Љўраев, Т.Мақсудов, Ҳ.Бурҳонова, О.Н.Шаропов, Ҳ.Бердиқулов, В.Т.Наливкин, О.А.Сухарева барин олимоне, ки мутахассисони шевашиносии тоҷик, забоншиносии тоҷик, таърихи забон мебошанд истифода кардам.

II. Мақсад ва вазифаҳои кори хатмии малакавӣ.

Дар шеваҳо бисёр калимаҳои мавҷуданд, ки барои омӯхтани таърихи забон, равшан кардани баъзе аз ғўшаҳои торики таърихи инкишофи он кўмак мерасонанд, қисме аз калимаҳои шевагӣ дар роҳи муайян кардани таърихи халқи мо, мавзӯҳои сукувати вай дар марзи хеле паҳновар тарзи зиндагӣ, аҳволи маишӣ ва маданияти он дар гузашта ба сифати як бурҳон шоистаеро адо хоҳанд кард. Унсурҳои шевагӣ дар ҳалли бисёр муаоммоҳои забони адабии имрӯза, хусусан, масъалаҳои гуногуни маданияти сухан аҳамияти калон дорад. Калимаҳои шевагӣ дар адабиёти бадеӣ низ бисёр қар фармуда мешаванд.

Аҳамияти луғатҳои шевагӣ фақат бо хусусиятҳои назарӣ маҳдуд намешаванд. Онҳо бо ҷиҳатҳои солили, умумишавандаи худ барои такмили минбаъдаи забони адабӣ кӯмак карда, бо ҳамин аҳамияти калони амалӣ низ касб менамоянд.

Бинобар ин мақсади мо аз навистани ин рисолаи хатмӣ дар он аст, ки калимаҳои бинокориро аз нав барқарор намуда, ҳамаи онҳоро ба саҳми халқи тоҷик расонидан аст.

III. Даръаи омӯхта шудани мавзӯ. Омӯхтан ва тадқиқ намудани шеваи забони тоҷикӣ-аҳамияти илмӣ ва амалӣ дорад. Омӯзиши асосҳои он дар алоқамандии забони адабии имрӯза дар бобати боз ҳам устувортар гардонидани таркиби луғавии дурусти забони тоҷикӣ ёрии калон мерасонад.

Омӯхтани лаҳља ва шеваҳои забони тоҷикӣ барои дурусттар сарфаҳм рафтан ва дарк намудани ҳолати имрӯзаи забони гуфтугӯӣ ва адабӣ ёрии калон мерасонад. Аз ин рӯ, лаҳља ва шеваҳо яке аз манбаҳои инкишофи забони адабӣ буда, онро бо калима, ибора ва тарзу воситаҳои ифодаи фикр ҳамеша бой мегардонанд. Инчунин аҳамияти тадқиқи шеваю лаҳља барои дурусттар сарфаҳм рафтани осори хаттии қадима ва барои пурра фаҳмидани асарҳои бадеии классикӣ ва баъдина хеле муҳим мебошад. Шоирон, нависандагон ва муҳаққиқони тоҷик аз этнографизмҳо кам истифода бурдаанд. Маҳалла ва гузарҳои бо номи ҳунармандӣ дар Самарқанд маъмуланд.

Чунончӣ: Кулолон, Сӯзангарон, Дегрезон, Зингарон ва ғайра. Дар натиҷаи кӯҳна шудан ва барҳам хӯрдани касбу ҳунариҳои пешинаи калимаю истилоҳоти он соҳаҳо ҳам тадриҷан аз истеъмол ғайр мешаванд, ё хеле кам истифода мешаванд. Зарур аст, ки ин қабил калимаю истилоҳот зудтар гирд оварда шаванд.

Мо кӯшиш намудем, ки луғати соҳаи бинокорӣ шеваи тоҷикони Самарқандро аз рӯи имконияти дониш ва фаҳмиши худ омӯзем.

Рисолаи хатмӣ мо аз муқаддима, ду боби асосӣ ва хулосаву рӯйхати адабиётҳо иборат аст. Сабаби интихоби мавзӯи мазкур аз он иборат аст, ки истилоҳоти соҳаи бинокорӣ ҳарчанд ки дар луғатҳои пешина ва ҳозира дида

шуда бошанд ҳам, аммо онҳо ҳарљониба гирд оварда нашудаанд. Инчунин дар соҳаи илми забоншиносии тољик ягон кори тадқиқотии мукамал навишта нашудааст. Аҳамияти мавзӯ аз он иборат аст, ки љамъ ва гирд овардани вожагонии касбу ҳунар, аз љумла бинокорӣ барои бой гардонидани таркиби луғавии забони адабӣ ва мураттаб сохтани луғатҳои шевагию тафсири аҳамияти калон дорад.

IV. Навоварии илмӣ. Навоварии илмӣ иборат аз он аст, ки маротибаи аввал доир ба ин мавзӯ аз нуқтаи назари илмӣ даст зада шуд. Мо хуб медонем, ки забони ҳар як халқ дар қатори калимаҳои адабӣ калимаҳои шевагии зиёдеро низ фаро мегирад. Дар бисёр забонҳо адади калимаҳои касбу ҳунар нисбати забони адабӣ бештар мебошанд. Аз ин хотир, истилоҳоти соҳаи бинокорӣ дар лаҳҷаи тољикони Самарқанд низ нисбати забони адабӣ бештаранд. Ин калимаҳо имрӯз тадриҷан аз истеъмол фориғ гардида истодаанд. Мо лозим шуморидем, ки дар ҳаљми як рисолаи хатмӣ оид ба калимаю истилоҳоти соҳаи бинокорӣ дар шеваи тољикони Самарқанд фикру андешаҳои хешро баррасӣ намоем, чунки дар хусуси ин мавзӯ дар забоншиносии тољик ба љузъ аз як луғати ҳаљман хурд дигар тадқиқоти ба назар намоён ба вуљуд оварда нашудааст.

Таомул ва қонуниятҳои инкишофи таърихии забон то як давраи муайян – давраи комилан ташаккул ёфтани забони адабии умумимиллӣ ин аст, ки унсурҳои алоҳидаи адабӣ ва ғайриадабӣ ҳамеша ҳамдигарро раду қабул карда меистанд. «Ҳамин аст, ки баъзе калимаҳои адабӣ бо мурури замон аз истифодаи умум соқит мешаванд, дар навбати худ қисме аз калимаҳои шевагӣ доираи истифодаи худро васеътар карда, тадриҷан хусусияти оммавӣ касб мекунанд».¹

Даралъа ва суръати таъсири мутақобилаи ин ду шоҳаи забони миллӣ на фақат ба омили дохилӣ, балки ба омили хорилӣ низ саҳт вобаста аст. Забони адабӣ ҳангоми нав ташкил ёфтани худ аз шеваҳо бештар баҳраманд мегардад,

аммо минбаъд хусусан ҳангоми хусусияти миллӣ касб кардани он, шеваҳо рӯз то рӯз маҳдуд гашта, оқибат фано мешаванд.

Ин гуна аҳамияти бузурги илмӣ ва амалии луғатҳои шевагиро дар ҳаёти маданияи ҳар халқ собит месозад.

V.Предмет ва объекти кори хатмии малакавӣ. Шевашиносии тольик таърихи зиёда аз 140-соларо дарбар мегирад. Ба ин анъана ҳанӯз дар нимаи дуюми қарни XIX профессори университети Қазон В.В.Григорев ибтидо гузошта буд. Ў соли 1861 дар китоби «Дар бораи баъзе воқеаҳои Бухоро, Қўқан ва Қошғар»¹ дар образи грамматикаии он оиди хусусиятҳои фарқкунандаи шеваи тольикони Бухоро аз забони форсӣ мулоҳизаҳои худро ҷамъбасти намуда буд.

Соли 1898 А.А.Семёнов ба Осиеи Миёна омада, дар Бухоро дар сарғаҳи Зарафшон Қаротегин, Дарвоз ва дигар ҷойҳо маводи забонро дар ҳаҷми ду ҷилд ба таърифи расонида буд.²

Соли 1900 дар Самарқанд В.П.Наливкин³ «Дастуре оид ба амалан омӯхтани забони форсӣ» таълиф намуд, ки дар он бештар ба ҷиҳатҳои ба тарзи амалӣ аз худ кардани забони тольикӣ ва забони гуфтугӯии тольик эътибор дода шуда буд.

Соли 1915 П.Е.Кузнецов дар «Очерки грамматикаи муқоисавии лаҳҷаҳои тольикӣ ва сартӣ»⁴ ном рисолаи худ забони тольикиро бо забони ўзбекӣ ва баъзе шеваҳои он муқоиса намудааст. Ў дар ин асари худ ба таснифоти шеваҳои забони тольикӣ ибтидо мегузорад.

Мисли ҳамин пас аз инқилоб тадриҷан дар соҳаи шевашиносии тольик мақолаҳо дертар рисолаҳои илмӣ ба вуҷуд омадаанд. Масалан, 1) соли 1948 мақолаи илмӣ В.С.Расторгуева⁵ дар мавзӯи «Оиди хусусиятҳои шеваи Варзоби забони тольикӣ» аз ҷоп баромад. 2) Мақолаи А.З.Розенфельд

¹ Григорев В.В. Обзорение диалектических отличий употребительного у Бухарских таджиков персидского языка. В кн. «О некоторых событиях в Бухаре, Коканде, Кошгаре», - Казань, 1861.

² Семёнов А.А. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии. – Москва, 1900.

³ Наливкин В.П. Руководство к практическому изучению персидского языка. – Самарканд, 1900.

⁴ Кузнецов П.Е. Сравнительный грамматический очерк таджикского и сартовского наречий. «Известия Туркестонского отделения» - Ташкент, 1915, стр. 25.

⁵ Расторгуева В.С. К характеристике Варзобского говора таджикского языка. – МГУ, 1948.

«Шеваҳои қаротегинӣ»¹ ном дошта, дар он маводи бой ба ду шеваи тољикони Қаротегин гирд овардааст.

Диссертасияи номзодии О.Љалолов дар мавзӯи «Муносибати шеваи Чуст ба забони адабии тољик» соли 1949 чоп шуд. Ин рисола рољеъ ба шеваҳои шимолии тољик маводи фаровон медиҳад. Соли 1951 рисолаи илмии Б.Ниязмухаммадов² «Лаҳљаи Конибодони забони тољикӣ» ба таъб расид, ки дар он хусусиятҳои грамматикӣ ва шеваи Конибодом таҳлил карда шудааст.

Дар ин давр ғайр аз асарҳои номбурдаи хоси шевашиносӣ ду асар оид ба фонетикаи забони адабии тољик аз чоп баромад.³ Аз онҳо яке ба қалами Л.Бузургзода ва дигаре ба В.С.Соколова⁴ мансуб мебошад, ки дар онҳо таркиби овозии забони адабии тољик бо таркиби овозии шеваҳои гуногуни он ба таври муқоиса тадқиқ ва таҳлил карда мешавад.

Дар солҳои 1950-60-ум анъанаи ба таври мунтазам омӯхтани шеваҳои забони тољикӣ давом дода шуд. Дар ин давра тадқиқотҳои олимони дар хусуси шеваҳои шимолии Кӯлоб, Қаротегин, Ванҷу Дарвоз, Қаратоғ ба анҷом расидаанд. Тадқиқи шеваҳои Варзоб, Роғ, Бухоро, Самарқанд, Чирчиқи Боло ва Бойсуну Дарбанд ба сомон расиданд.

Дар хусуси ҳар яке инҳо рисолаҳои илмӣ-тадқиқотӣ офарида шудаанд, ки ҳамаи онҳоро ин ҷо зикр намудани мо аз имкон берун аст.

Танҳо пайваста ба як қатор масъалаҳои муҳим кормандони шӯъбаи таърихи забон ва шевашиносии Институти забон ва адабиёт, инчунин ӯламбасти илмии хусусиятҳои хоси шеваҳои ӯанубии забони тољикиро низ ба ӯумла гирифтаанд. Проспекти мухтасари монографияи мукамал таҳти унвони «Шеваҳои ӯанубии забони тољикӣ» соли 1973 дар Душанбе ба таъб раисда буд, ки он хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ гурӯҳи шеваҳои қаротегинӣ ва кӯлобиро дар бар мегирад. Дар ин нақша мақолаҳои ӯламбастии Р.Љ.Неменова, О.Љалолов, Љ.Мурувватов,

¹ Розефельд А.З. Некоторые вопросы таджикской диалектологии. – Вестник ПГУ, 1951, №7.

² Ниязмухаммадов Б. Канибадское наречие таджикского языка. – Душанбе, 1951.

³ Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тољик. – Сталинобод, 1940.

⁴ Соколова В.С. Фонетика таджикского языка. – Москва, 1949.

А.Л.Хромов, Б.Саъдуллаев, Р. Ғаффоров, С.Атобуллоев, Ғ.Љўраевҳо гирд оварда шудаанд.

VI. Аҳамияти илмии кори хатмии малакавӣ. Гирд овардан ва аз нуктаи назари илмӣ тадқиқ кардани лексикаи бои соҳаҳои касбу ҳунарҳои гуногуни халқӣ-лексикаи саноат, хољагии қишлоқ, санъату маданият ва амсоли онҳо, ки аз тарафи мардуми меҳнаткашу эҷодкорамон дар давоми асрҳои зиёде ба вуҷуд оварда шуда, ба тариқи мероси пураарзиш ба мо ҳада шудаанд, яке аз вазифаҳои таърихнопазири рӯз аст. Чунки лексикаи касбу ҳунар бо вуҷуди ҷиҳатҳои ҷаҳонӣ ин ё он маҳалро дар худ инъикос намуданаш қабати махсуси лексикаи забони адабиро ташкил карда, бо ин роҳ хусусиятҳои миллии ин ё он забонро дар худ маҳфуз медоранд.

Дигаргуниҳои илтимое, ки ба вуҷуд омадаанд, ба ҳаёти аҳли касбу ҳунар таъсир накарда намонд. Дар натиҷаи тараққиёти рӯзафзуни илму маданият, саноату хољагии қишлоқ ва пешрафти техникаи ҳозиразамон аз як тараф лексикаи баъзе ҳунарҳои дастӣ аз истеъмол баромада бошанд, аз тарафи дигар ба ҷои як ғуруҳи онҳо маҷмӯиҳои нав пайдо шуда истодаанд. Ғуруҳи сеюми истилоҳи касб ҳунар вобаста ба шароити зиндагӣ таъсири маънӣ намуда дар забони халқ боқӣ мондаанд. Аз ин ҷиҳат ҳар чӣ бештар ва зудтар гирд овардани ин дурдонаҳои забони халқ ва дар асоси ин боигарӣ ба вуҷуд овардани истилоҳоти соҳаҳои гуногуни хољагии халқ инчунин тартиб додани луғатҳои ҷаҳонӣ касбу ҳунар ва луғатҳои тафсири дорони аҳамияти амалӣ ва назарӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки омӯхтани лексикаи касбӣ дар забоншиносии рус андаке бештар шурӯъ шуда буд. Асарҳои илмии профессор Б.А.Ларин ва А.В. Успенский, ки ба муайян намудани ҷиҳатҳои хоси лексикаи касбӣ бахшида шудаанд, дар роҳи тадқиқи лексикаи соҳавӣ ихтисоси бузург ҷисоб меёбанд.

Соли 1936 асари профессор В.М. Жирмунский аз нашр баромад, ки дар он лексикаи омӯхтани шевашиносӣ (диолектология) аҳамияти илмӣ амалӣ дорад.

Њамин тариќ, адабиёти зиёда аз як асри шевашиносии тољикро аз рӯи мазмун, хусусият, маќсад ва тадќикот ба се гуруҳ људо кардан мумкин аст:

1. Асарное, ки хусусияти љамбоварии маводї доранд.

2. Асарнои илмї-тадќикоти алоњида.

3. Асарнои љамбастї. Корнои илмие, ки доир ба шевашиносии тољик то њол навишта шудаанд, оиди хусусиятнои фонетикї, морфологї, синтаксисї ва лексии шева ва ё лаъља муайян карда шуда бо забони адабї муќоиса карда шуданд. Њоло тадќики хусусиятнои забони шевањо идома дошта, доир ба онњо маќолањо, лугатњо, рисолањои илмї, номзодї ва ғайрањо навишта шуда будаанд.

VII. Сохт ва структураи кори хатмии малакави.

Кори хатмии малакавии ман “**Лексикаи соњаи бинокорї дар шеваи тољикони Самарќанд**” ном дошта онро њамчун кори хатмї-малакави интихоб намуда, аз рӯи наќша тартиб додаам, тадќиќу тањлил намудан ба назар дошта шуд.

Структураи кори хатмї-малакавии ман чунин аст: муќаддима, ду боб, хулоса ва феърасти адабиётно. Боби аввал “**Лексикаи бинокории шеваи тољикони Самарќанд**” (аз таърихи бинокории халќи тољик).

Боби дуввум “**Калимасозии лексикаи бинокории шеваи тољикони Самарќанд**”. Њаминро бояд гуфт, ки дар хусуси калимањои соњаи бинокории шеваи тољикони Самарќанд ягон тадќикот вуљуд надорад, мо дар њалли ин масъала камар баџастем.

Дар ин ду бобњо чунин масъалањои муњими вобаста ба мавзӯ ба эътибор гирифта шудаанд:

1. Аз рӯи имконият љамб овардани калимањои хоси соњаи бинокории шеваи тољикони Самарќанд.

2. Истилоњоти соњаи бинокорї аз љињати мавзӯ гуруҳбандї карда мешавад.

3. Калимањои хоси шеваи Самарќанд бо истилоњоти забони адабии тољик ба таври муќоиса тавзењ дода мешавад.

4. Сохти калимаҳои бинокории шеваи тоҷикони Самарқанд таълил карда мешавад.

5. Луғати мухтасари истилоҳоти бинокорӣ хоҷад оварда шуд.

БОБИ ЯКУМ

ЛЕКСИКАИ БИНОКОРИИ ШЕВАИ ТОҶИКОНИ САМАРҚАНД

1. Аз таърихи бинокории халқи тоҷик

Ҳар як давлати мустақил бояд қадриятҳои маънавий ва миллии хешро бояд ҳифз намояд ва дар шуури худ ҳамеша тасаввур бояд кунад. Имрӯз аз нав эҳё намудани анъанаҳои миллӣ қадриятҳо, аз ҷумла, ҳазинае, ки дар соҳаи илму фарҳанг вуҷуд доранду дари онҳо нокушода мондааст, барқарор намудан вазифаи ҳар як фарди республикаи соҳибистиқлол ба шумор меравад. Ин амр, албатта, бидуни дониши мукамал ва шуури баркамол ба илро хоҳад расид.

Омӯзиши масъалаҳои забоиносии ва нуқтаҳои пӯшидаи он низ имрӯз ба назди олимони чун вазифаи муҳим вогузор гардидааст.

Маълум аст, ки халқи тоҷик аз замонҳои хеле қадим бо касбу ҳунароҳои гуногун шуғл меварзад. Аз давраи қадим бисёр калимаҳои соҳаҳои гуногуни касбу ҳунаро вуҷуд дошта буданд. Ҳоло ки техника тараққӣ намудааст, баъзе воқеаҳои касбу ҳунаро тадриҷан аз истеъмол баромада рафта истодаанд. Бисёрии ин калимаҳо асосан дар шеваҳо маҳфуз мондаанд.

Калимаҳои шевагӣ дар адабиёти бадеӣ низ бисёр кор фармуда мешавад. Маълум аст, ки аломат ва навҳои фарқкунандаи ҳодисаи забонӣ, пеш аз ҳама дар шакли адабӣ ва шоҳаҳои услубии он дар шакли хаттӣ ва даҳанакии вай, инчунин дар шакли шевагӣ ва намудҳои гуногуни маҳаллии он мушоҳида

карда мешавад. Забони адабӣ дар заминаи забони даҳанакӣ (шифоҳӣ) пайдо шудааст ва ташаккул ёфтааст.

Бинобар ин забони адабӣ дорои ду шакл – шакли хаттӣ ва даҳанакӣ буда, онҳо байни худ алоқаи мустаҳкам доранд ва ба ҳамдигар ҳамеша таъсир расонида меистанд.

Забони шевагӣ бошад як шакл яъне даҳанакӣ дораду халос. Забони адабии тоҷик бо вуҷуди он ки таърихи дуру дароз дорад, ҳоло ҳам бисёр лаҳљаю шеваҳои маҳаллиро дарбар мегирад. Сохти грамматикӣ ва фонди луғавии шеваю лаҳљаҳои маҳаллӣ аз ҳамдигар аз забони адабӣ ва гуфтугӯӣ фарқи куллӣ надорад. Баъзе лъихатҳои грамматикӣ ва таркиби луғавии онҳо тафовут доранд.

Шеваҳои ҳозираи тоҷикӣ маҳсули инкишофи таърихӣ ва тадриҷии давраҳои дуру дарози забони тоҷикӣ мебошанд. Ташаккул ва аз ҳам ҷудо шуда рафтани онҳо дар гузашта бо шароити омилҳои гуногун вобаста буда, нависандагон калимаҳои шевагиро барои офаридани обуранги маҳаллӣ, фардӣ кардани нутқи персонажҳо, равшантар баён намудани предмети тасвир ва барои такмили минбаъдаи захираи луғавии забони адабӣ истифода мебаранд. Аз ин гуфтаҳо чунин хулоса бармеояд, ки калимаҳои касбу ҳунари ин ё он шева дорои аҳамияти калонанд. Яке аз чунин соҳаҳои касбу ҳунар – соҳаи бинокорӣ мебошад, ки ин ҳунар дар Самарқанд аз қадим ин ҷониб машҳур ва маъмул аст.

Луғати касби бинокорӣ ба таърихи бои гузашта ва ба истифодаи амалии имрӯза соҳиб аст.

Мувофиқи маводи як қатор сарчашмаҳо дар байни аҳолии тоҷикнишини шаҳри Самарқанд ва атрофи он зиёда аз 80 анвои касбу ҳунар вуҷуд доштааст.

Чунончӣ: атторӣ, бофандагӣ, бӯрӯбофӣ, дуредгарӣ, чармдӯзӣ, шоликорӣ, боғдорӣ, бинокорӣ, кафшдӯзӣ, мисгарӣ, заргарӣ, челонгарӣ, зардӯзӣ, кулолӣ ва амсоли инҳо.

Мо хуб медонем, ки забони ҳар як халқ дар қатори калимаҳои адаби калимаҳои шевагии зиёдеро низ фаро мегирад. Дар бисёр забонҳо адаби калимаҳои касбу ҳунар нисбати забони адаби бештар мебошанд. Аз ин хотир, истилоҳоти соҳаи бинокорӣ дар лаҳҷаи тоҷикони Самарқанд низ нисбати забони адаби бештаранд. Ин калимаҳо имрӯз тадриҷан аз истеъмол ғарбгардида истодаанд. Мо лозим шуморидем, ки дар ҳаҷми як рисолаи хатмӣ оид ба калимаҳои истилоҳоти соҳаи бинокорӣ дар шеваи тоҷикони Самарқанд фикру андешаҳои хешро баррасӣ намоем, чунки дар хусуси ин мавзӯ дар забоншиносии тоҷик ба ҷузъ аз як луғати ҳаҷман хурд дигар тадқиқоти ба назар намоён ба вучуд оварда нашудааст.

Таомул ва қонуниятҳои инкишофи таърихии забон то як давраи муайян – давраи комилан ташаккул ёфтани забони адабии умумимиллӣ ин аст, ки унсурҳои алоҳидаи адаби ва ғайриадаби ҳамеша ҳамдигарро раду қабул карда меистанд. «Ҳамин аст, ки баъзе калимаҳои адаби бо мурури замон аз истифодаи умум соқит мешаванд, дар навбати худ қисме аз калимаҳои шевагӣ доираи истифодаи худро васеътар карда, тадриҷан хусусияти оммавӣ касб мекунанд».¹

Дарала ва суръати таъсири мутақобилаи ин ду шоҳаи забони миллӣ на фақат ба омили дохилӣ, балки ба омили хориҷӣ низ сахт вобаста аст. Забони адаби ҳангоми нав ташкил ёфтани худ аз шеваҳо бештар баҳраманд мегардад, аммо минбаъд хусусан ҳангоми хусусияти миллӣ касб кардани он, шеваҳо рӯз то рӯз маҳдуд гашта, оқибат фано мешаванд.

Ин гуна аҳамияти бузурги илмӣ ва амалии луғатҳои шевагиро дар ҳаёти маданият ҳар халқ собит месозад. Дар шеваҳо бисёр калимаҳои мавҷуданд, ки барои омӯхтани таърихи забон, равшан кардани баъзе аз ғӯшаҳои торики таърихи инкишофи он кӯмак мерасонанд, қисме аз калимаҳои шевагӣ дар роҳи муайян кардани таърихи халқи мо, мавзӯҳои сукувати вай дар марзи хеле паҳновар тарзи зиндагӣ, аҳволи маишӣ ва маданият он дар гузашта ба сифати як бурҳон шоистаеро адо хоҳанд кард.

¹ Ғаффоров Р. «Муқаддима»-и китоби луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро – Душанбе, Дониш, 1989, сах.10.

Унсурҳои шевагӣ дар ҳалли бисёр муаоммоҳои забони адабии имрӯза, хусусан, масъалаҳои гуногуни маданияти сухан аҳамияти калон дорад. Калимаҳои шевагӣ дар адабиёти бадеӣ низ бисёр кор фармуда мешаванд.

Аҳамияти луғатҳои шевагӣ фақат бо хусусиятҳои назарӣ маҳдуд намешаванд. Онҳо бо ҷиҳатҳои солимӣ, умумишавандаи худ барои тақмили минбаъдаи забони адабӣ кӯмак карда, бо ҳамин аҳамияти калони амалӣ низ касб менамоянд.

Шевашиносии тоҷик таърихи зиёда ро дарбар мегирад. Ба ин анъана ҳанӯз дар нимаи дуоми қарни XIX профессори университети Қазон В.В.Григорев ибтидо гузошта буд. Ў соли 1861 дар китоби «Дар бораи баъзе воқеаҳои Бухоро, Қўқан ва Қашғар»¹ дар образи грамматикӣ он оиди хусусиятҳои фарқкунандаи шеваи тоҷикони Бухоро аз забони форсӣ мулоҳизаҳои худро ҷамъбаст намуда буд.

Соли 1898 А.А.Семёнов ба Осӣи Миёна омада, дар Бухоро дар сарғаҳи Зарафшон Қаротегин, Дарвоз ва дигар ҷойҳо маводи забонро дар ҳаҷми ду ҷилд ба таърифи расонида буд.²

Соли 1900 дар Самарқанд В.П.Наливкин³ «Дастури оид ба амалан омӯхтани забони форсӣ» таълиф намуд, ки дар он бештар ба ҷиҳатҳои ба тарзи амалӣ аз худ кардани забони тоҷикӣ ва забони гуфтугӯӣ тоҷик эътибор дода шуда буд.

Соли 1915 П.Е.Кузнецов дар «Очерки грамматикӣ муқоисавии лаҳҷаҳои тоҷикӣ ва сартӣ»⁴ ном рисолаи худ забони тоҷикиро бо забони ўзбекӣ ва баъзе шеваҳои он муқоиса намудааст. Ў дар ин асари худ ба таснифоти шеваҳои забони тоҷикӣ ибтидо мегузорад.

Мисли ҳамин пас аз инқилоб тадриҷан дар соҳаи шевашиносии тоҷик мақолаҳо дертар рисолаҳои илмӣ ба вуҷуд омадаанд. Масалан, 1) соли 1948

¹ Григорев В.В. Обзорение диалектических отличий употребительного у Бухарских таджиков персидского языка. В кн. «О некоторых событиях в Бухаре, Коканде, Кошгаре», - Казань, 1861.

² Семёнов А.А. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии. – Москва, 1900.

³ Наливкин В.П. Руководство к практическому изучению персидского языка. – Самарқанд, 1900.

⁴ Кузнецов П.Е. Сравнительный грамматический очерк таджикского и сартовского наречий. «Известия Туркестонского отделения» - Ташкент, 1915, стр. 25.

мақолаи илмӣи В.С.Расторгуева¹ дар мавзӯи «Оиди хусусиятҳои шеваи Варзоби забони тоҷикӣ» аз ҷаъба баромад. 2) Мақолаи А.З.Розенфельд «Шеваҳои қаротагинӣ»² ном дошта, дар он маводи бои ду шеваи тоҷикони Қаротегин гирд овардааст.

Диссертасияи номзодии О.Љалолов дар мавзӯи «Муносибати шеваи Чуст ба забони адабии тоҷик» соли 1949 ҷоп шуд. Ин рисола роҷеъ ба шеваҳои шимолии тоҷик маводи фаровон медиҳад. Соли 1951 рисолаи илмӣи Б.Ниязмуҳаммадов³ «Лаҳҷаи Конибодомӣ забони тоҷикӣ» ба таърифи расид, ки дар он хусусиятҳои грамматикӣи шеваи Конибодом таҳлил карда шудааст.

Дар ин давра ғайр аз асарҳои номбурдаи хоси шевашиносӣ ду асар оид ба фонетикаи забони адабии тоҷик аз ҷаъба баромад.⁴ Аз онҳо яке ба қалами Л.Бузургзода ва дигаре ба В.С.Соколова⁵ мансуб мебошад, ки дар онҳо таркиби овозии забони адабии тоҷик бо таркиби овозии шеваҳои гуногун он ба таври муқоиса тадқиқ ва таҳлил карда мешавад.

Дар солҳои 1950-60-ум анъанавӣ ба таври мунтазам омӯхтани шеваҳои забони тоҷикӣ давом дода шуд. Дар ин давра тадқиқотҳои олимони дар хусуси шеваҳои шимолии Кӯлоб, Қаротегин, Ванҷу Дарвоз, Қаратоғ ба анҷом расидаанд. Тадқиқи шеваҳои Варзоб, Роғ, Бухоро, Самарқанд, Чирчиқи Боло ва Бойсуну Дарбанд ба сомон расиданд.

Дар хусуси ҳар яке инҳо рисолаҳои илмӣ-тадқиқотӣ офарида шудаанд, ки ҳамаи онҳоро ин ҷо зикр намудани мо аз имкон берун аст.

Танҳо пайваста ба як қатор масъалаҳои муҳим кормандони шӯъбаи таърихи забон ва шевашиносии Институти забон ва адабиёт, инчунин ҷамъбасти илмӣи хусусиятҳои хоси шеваҳои ҷанубӣи забони тоҷикиро низ ба ҷумла гирифтаанд. Проспекти муҳтасари монографияи мукамал таҳти унвони “Шеваҳои ҷанубӣи забони тоҷикӣ” соли 1973 дар Душанбе ба таърифи

¹ Расторгуева В.С. К характеристике Варзобского говора таджикского языка. – МГУ, 1948.

² Розенфельд А.З. Некоторые вопросы таджикской диалектологии. – Вестник ПГУ, 1951, №7.

³ Ниязмухаммедов Б. Канибадское наречие таджикского языка. – Душанбе, 1951.

⁴ Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик. – Сталинобод, 1940.

⁵ Соколова В.С. Фонетика таджикского языка. – Москва, 1949.

раисда буд, ки он хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ гурӯҳи шеваҳои қаротегинӣ ва кӯлобиро дар бар мегирад. Дар ин нақша мақолаҳои ӯамъбасти Р.Л.Неменова, О.Љалолов, Љ.Мурувватов, А.Л.Хромов, Б.Саъдуллаев, Р. Ғаффоров, С.Атобуллоев, Ғ.Љӯраевҳо гирдоварда шудаанд.

Ҳамин тариқ, адабиёти зиёда аз як асри шевашиносии тоҷикро аз рӯи мазмун, хусусият ва мақсади тадқиқот ба се гурӯҳ чудо кардан мумкин аст:

1. Асарҳое, ки хусусияти ӯамъоварии мавод доранд.

2. Асарҳои илмӣ-тадқиқотии алоҳида.

3. Асарҳои ӯамъбасти¹. Қорҳои илмие, ки доир ба шевашиносии тоҷик то ҳол навишта шудаанд, оиди хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикӣ шева ва ё лаҳча муайян карда шуда, бо забони адабӣ муқоиса карда шуданд. Ҳоло тадқиқи хусусиятҳои забони шеваҳо идома дошта, доир ба онҳо мақолаҳо, луғатҳо, рисолаҳои илмӣ, номзодӣ ва ғайраҳо навишта шуда буданд.

Ҳаминро бояд гуфт, ки дар хусуси калимаҳои соҳаи бинокорӣ шеваи тоҷикони Самарқанд ягон тадқиқот вуҷуд надорад. мо дар ҳалли ин масъала камар баста, дар ҳаҷми як рисолаи хатмӣ, яъне иборат аз ду боби асосӣ иборат.

Дар ин бобҳо чунин масъалаҳои муҳими вобаста ба мавзӯ ба эътибор гирифта шуданд:

1. Аз рӯи имконият ӯамъ овардани калимаҳои ҳоси соҳаи бинокорӣ шеваи тоҷикони Самарқанд.

2. Истилоҳоти соҳаи бинокорӣ аз ҷиҳати мавзӯ гурӯҳбандӣ карда мешавад.

3. Калимаҳои ҳоси шеваи Самарқанд бо истилоҳоти забони адабии тоҷик ба таври муқоиса тавзеҳ дода мешавад.

4. Сохти калимаҳои бинокорӣ шеваи тоҷикони Самарқанд таҳлил карда мешавад.

¹ Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик. қисми I, - Душанбе, 1977, саҳ. 54.

5. Луғати мухтасари истилоҳоти бинокорӣ оварда хоҳад шуд.

Халқи тољик аз давраи қадим бо касбу ҳунарҳои гуногун ба монанди **бофандагӣ, дӯзандагӣ, кулолӣ, аробасозӣ, чармгарӣ, бинокорӣ** машғулият доштанд. Лекин касби бинокорӣ дар байни ин касбҳо хусусияти ҷудогонае дорад. Чунки ин касб аз давраи пайдоиши нахустин одамон вабастагӣ дорад гӯем, сахв нахоҳем кард. Албатта, одами нахустин аввал дар ғорҳо зиндагонӣ дошт. Тадриҷан бо гузашти айём, инкишофи даролаи шуури ӯ сохтани биноҳо ба вуқӯъ меояд. Аз бозёфтҳои археологӣ аён аст, ки халқҳои Осиёи Миёна барои равнақи илму маданият, санъат аз ҷумла касбу ҳунар дар ҷаҳон мақоми баланд пайдо кардаанд.

Дар ин хусус олими маъруфи тољик Х.Мирзозода дар “Таърихи адабиёти тољик” (китоби 1) чунин далелҳои муҳимро роҷеъ ба ин масъалаҳо иброз мекунанд: “Осиёи Миёна аз замонҳои қадим ғавҳораи маданияти моддӣ ва маънавии қадим ҳиссаи арзандае гузоштааст. Қавмҳои эронӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна аз замонҳои қадим давлатҳои қабилавӣ ва иттиҳодияҳои давлатии халқҳои эронӣни шарқиро ташкил кардаанд. Дар асоси ҳаёти муҳимми аввал деҳаҳо ва баъд шаҳристон ва шаҳрҳо пайдо шуданд, ки қадимтарини онҳо Мароқанд (Самарқанд), Устаравшана-Истаравшан (Ўротеппа), Муру (Марв), Бухоро ва ғайраҳо буданд”.¹

Оиди пайдоиши **бошишгоҳ, хонақоҳ, иморат, қаср** шаҳрҳои Осиёи Миёна тадқиқотҳои гуногун карда шудаанд. Дар ин хусус дар маъхазҳои гуногуни таърихию илмӣ маълумотҳо оварда шудаанд. Баъзе манбаъҳо собит менамоянд, ки даролаи санъати биносозӣ ҳанӯз пеш аз мелод дар сарзамини мо рӯ ба тараққӣ гузошта буд. Дар ин хусус низ бозёфтҳои археологӣ гувоҳӣ медиҳанд.

“Қофтуковҳои археологие, ки солҳои 1957-59 дар ноҳияи Данғара шуда буданд, тасаввуротро дар бобати маданияти ҳисорӣ хеле пурқувват ва сермазмун кардаанд. Майдони бошишгоҳе, ки дар он ҷо одамон аз санг олатҳо сохтаанд, дар дарозии 500-600 метр тӯл кашидааст.

¹ Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тољик. Китоби 1. – Душанбе, Маориф, 1987, саҳ. 7.

Дар қабати мадания, ки 25-30 метр чуқуртар аз замин лой гирифтааст, андови фарши хонаи неолиті, ки аз ғалъу хокистар иборат буда, 3-5 см ғафсі дорад, тамоми фарши хонаро рӯпӯш кардааст”.¹

Ҳамин тариқ, тадриъан дар давраҳои мелоді **хонақоҳҳо, қалъаҳо оташқадаҳо, биноҳо, мадрасаҳо** сохта шудан гирифтанд.

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX дар Осиёи Миёна бисёр иншоотҳои калон зери таъсири Европа ва аз ҷумла Россия ба вуҷуд омадаанд. Заводу фабрикаҳо, беморхонаҳо, хонаҳои истиқоматі, катежаҳо меҳмонхонаҳо сохта шуданд.

Дар асри XX, ки ҳамчун асри тараққиёти техника ба ҳисоб меравад, дар соҳаи бинокорі тағйироти кулли ба вуҷуд омада. Дар соҳаи бинокорі роли техника ниҳоят бузург гардид. Дар ин давр бисёр қори бинокорі авль гирифт. Биноҳои боҳашамат, зебову бисёрошёна сохта шуданд.

Чи тавре ки зикр намудем, дар Осиёи Миёна бинокорі ва касби бинокорі таърихи қадимаи бой ва дурудароз дорад. Ин таърихро халқҳои гуногуни ин сарзамин – тољикон, ўзбекон ва ғайраҳо ба вуҷуд овардаанд. Назар ба маълумотҳои таърихи тољикон яке аз қадимтарин халқҳои ин сарзамин ба шумор меравад. Аз давраҳои хеле қадим тољикон ва ўзбекон дар омезиш умр ба сар бурданд. Аз ин хотир дар таркиби луғавии ҳар ду забон вожаҳои гуногуни бинокориро метавон дид, ки онҳо яке аз қисмҳои таркиби луғавии забони онҳо маҳсуб мегардад.

Лексикаи бинокорі баъзе аз забонҳо як андоза омўхта шуда бошанд ҳам, дар забоншиносии тољик аз ҷумла, луғати бинокоріи шеваи тољикони Самарқанд омўхта нашудааст.

Дар бобати лексикаи соҳаи бинокоріи забони ўзбекі Сапаев Қаландар рисолаи номзоді дифоъ намудааст.² Дар мавзўи Вожаҳои бинокорі дар забони русі Р.Машарипов низ рисолаи номзоді таҳия кардааст.³

¹ Шукуров М.Р. Раҳматуллоев А.З. Таърихи халқи тољик. – Душанбе, Ирфон, 1975, саҳ. 36.

² Сапаев Қ. Строительная лексика узбекского языка. АКД, - Ташкент, 1973.

³ Машарипов Р. Строительная терминология русского языка. АКД, - Ташкент, 1976.

Дар омӯхтани лексикаи бинокории забони тољикӣ чанд мақолаҳои илмӣ таҳия шудаанд.

Дар рисолаи Н.О.Шарофов ва Қ.Т.Љўраев ҳам баъзе маълумотҳо рољеъ ба истилоҳоти бинокорӣ баррасӣ намудаанд.¹ Инчунин баъзе луғатҳо доир ба соҳаҳои дигар ба сомон расидаанд.²

Аз ин тадқиқотҳо аён мегардад, ки истилоҳҳои соҳаи бинокорӣ ба дарљае дар дигар забонҳо омӯхта шуда, забони тољикӣ ҳар чониба мавриди тадқиқи илмӣ қарор нагирифтааст. Аз ҳамин сабаб мо лозим шуморидем, ки оиди ин мавзӯ дар мисоли калимаҳои шеваи тољикони Самарқанд баъзе маълумотҳо љамъ овардем.

Зарурат ва аҳамияти тадқиқи мавзӯ аз он иборат аст, ки дар қарни ХХІ аксарияти калимаҳои таърихӣ аз истеъмол тадриљан рафта истодаанд ва як қисми асосии онҳо низ фориғ гардидаанд. Бинобар ин мо ба воситаи ин тадқиқот он истилоҳотро дар шакли луғат љамъ оварда, қисме аз онҳоро эзоҳ хоҳем дод.

Ба шарофати истиқлолияти Республикаи Ўзбекистон аҳли фарҳанг ва илм бо қарору талаботи президенти љумҳурият барои барқарор намудани қадриятҳои миллӣ камар бастанд ва он қадриятҳои миллиро имрӯз аз сари нав барқарор карда истодаанд.

Бисёр калимаҳои мутааллиқи забони тољикӣ имрӯз аз байн рафта ба љои онҳо истилоҳоти аз дигар забонҳо сари қор омадаанд. Чунончи, ба љои дастгоҳ–станок (дар шеваи тољикони Самарқад) **таххона–подвал, чорчўб-рама, зогнўл-кирка, фарш-пол, хандақ-траншея** ва ғайраҳо.

Чунон ки мебинем, имрӯз ҳарчанд ки забони тољикӣ мақоми давлатӣ гирифта, вожаҳои русӣ тадриљан аз истеъмоли умум фориғ гардиданду љои онҳоро калимаҳои худӣ мегиранд, истилоҳоти соҳаи бинокорӣ хоси забони тољикӣ хеле кам истифода мешаванд, ё ки мувозаи русии онҳо ба қор бурда мешавад.

¹ Шарофов Н.О. Чўраев Қ.Т. Лексикаи касбу ҳунар-сарчашмаи терминологияи техники тоҷик. – Душанбе, Ирфон, 1992.

² Чўраев Қ.Т. Луғати касбу ҳунар оид ба металкоркунӣ. – Душанбе, 1992.

Бинобар ин мақсади мо аз навистани ин рисолаи хатмӣ дар он аст, ки калимаҳои бинокориро аз нав барқарор намуда, ҳамаи онҳоро пурра ба сахми халқи тоҷик расонидан аст.

2. Таркиби луғавии лексикаи бинокории шеваи

тоҷикони Самарқанд

Барои омӯхтани забони миллии тоҷик ва қонунҳои тараққиёти он бояд маводи бои лексикӣ, аз ҷумла лексикаи касбу ҳунар мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Лексикаи касбу ҳунар дар забоншиносии тоҷик яке аз мавзӯҳои ниҳоят кам тадқиқшуда ба шумор меравад.

Дар соҳаи лексикаи касбу ҳунар мақолаву рисолаҳои хурд-хурд ба назар расанд ҳам масъалаи лексикаи касбу ҳунари лаҳҷаю шеваҳои тоҷикон пурра ва мукамал мавриди муҳокима қарор нагирифтааст. Дар мақолаю рисолаҳои таҳияшуда аз луғати ин ё он соҳаи касбу ҳунар кам-кам мавод ҷамъ шуда, хусусияти лексикӣ онҳо тавзеҳ дода шудаанд. Масалан Ғ.Љўраев дар “Луғати касбу ҳунар оид ба металкоркунӣ” истилоҳоти бисёри ин соҳаро ҷамъ овардааст. Инчунин оиди соҳаи касбу ҳунар як қатор қорҳои илмӣ-тадқиқотии муҳимро метавон дид.

Дар луғати тоҷикӣ-русӣ низ то ба андозае истилоҳоти касбу ҳунар оварда шудаанд. Дар ин луғат сарвати захираи луғавии забони ҳозираи тоҷик ва адабиёти бои классикӣ зикри худро ёфтааст. Дар ин қатор калимаҳои шеваҳои маҳаллӣ истилоҳоти касбу ҳунар, ки ба забони умумистеъмолӣ дохил шудаанд аз ҷумла вожаҳои бинокорӣ низ акс ёфтаанд.

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” низ як андоза калимаҳои касбу ҳунар акс ёфтаанд, ки дар қатори онҳо соҳаи бинокорӣ низ ба назар мерасад.

Як қисми калима-истилоҳӣ, ки ба соҳаи бинокорӣ алоқаманданд дар забони умумхалқӣ мавҷуд буда, ҳоло ҳам истифода мешавад. Қисми дигари онҳо дар натиҷаи аз байн рафтани баъзе соҳаҳои касбу ҳунар кӯҳна шудаанд, яъне ба қатори вожаҳои архаистӣ гузаштаанд.

Ҳоло садҳо истилоҳоти касбу ҳунари ҳар шеваҳо байни ҳунармандони кӯҳансол, дар фарҳангҳои қадима мавҷуданд, ки ҳамаи ин масъалаи ҷамъ

намудан ва тадқиқ кардани лексикаи касбу ҳунарҳоро талаб менамоянд. Албатта ба фикри мо ӯамъ намудани мавод барои тадқиқи лексикаи касбу ҳунар нисбат ба ӯамъоварии тадқиқоти шевагӣ мушкилтар аст, чунки ӯамъкунандаи мавод оиди он солҳо маълумоти чуқур бояд дошта бошад.

Забони тољикӣ таърихи дурудароз дорад. Аз ин сабаб таркиби луғавии ин забон бой ва муқтадир аст. Ин бешубҳа, ба ҳаёти ӯамъият, иқтисод, таърих, маданияти халқи тољик саҳт вобастааст. Асоси фонди луғавии забони тољикиро вожаҳои аслан тољикӣ ташкил медиҳад. Истилоҳҳои бинокорӣ, ки аксарияташон аслан тољикӣ мебошанд, яке аз қисмҳои муҳими таркиби луғавии забони тољикӣ ба шумор мераванд.¹

Калимаҳое, ки истилоҳоти бинокории шеваи тољикони Самарқандро дарбар мегиранд, аксар дар забони адабии тољик айнан истифода бурда мешаванд, ё ки як қисм аз онҳо дар забони адабӣ вуљуд надоранд.

Мо лозим шуморидем, ки терминҳои бинокории шеваи мазкурро аз рӯи мутааллиқ будан ба ин ё он ӯудо намуда, маънои он калимаҳоро эзоҳ диҳем. Маълум аст, ки **бинокорӣ, иморатсозӣ, кандакорӣ, гулкорӣ** барин санъатҳоро истифода бурдан дар ҳаёти зиндагонии халқи тољик, махсусан тољикони Самарқанд анъанаҳои доимӣ аз қадимулайём то давраи ҳозира давом карда омадааст. Аз ин ҷиҳат дар таркиби лексикаи забони тољикӣ бо анъанаҳо вобасташудаи лексикаи касбу ҳунар, санъати бои лексикаи касбу ҳунар то ҷӣ андоза тасаввур кардан кори душвор нест.

Омезиши луғати касбу ҳунар аҳамияти калони илмӣ дорад.

Дар забоншиносии тољик дар соҳаи касбу ҳунар рисолаҳои Н.О.Шарофов² ва Ғ.Љӯраев³ инчунин С.Усмонова,⁴ Н.Х.Муҳаммадиева,⁵ М.Истамова⁶ ва дигарон тадқиқотҳои илмӣ ба таъъ расидаанд. Ҳарчанд ки дар бобати соҳаи **пахтакорӣ, боғдорӣ, ғаллакорӣ, касбу ҳунари дуредгарӣ,**

¹ Муҳаммадиев М. Луғати муҳтасари синонимҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, Маориф, 1974, саҳ. 3-4.

² Шарофов Н.О. Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик бо истилоҳоти ҳарбӣ. (солҳои 1940-1945). Душанбе, 1972.

³ Шарофов Н.О. Ғ.Љӯраев. Лексикаи касбу ҳунар сарчашмаи терминологияи тоҷик. – Душанбе, Ирфон, 1991.

⁴ Усмонова С. Лексикаи орнаментации текстиля в таджикском языке. АКД., - Душанбе, 1972.

⁵ Муҳаммадиева Х.Н. Профессиональная и бытовая лексика кулинарного искусства в таджикском языке. АКД. – Душанбе, 1979.

⁶ Истамова М. Вышивальная лексика в сов. таджикском языке. АКД., Душанбе, 1984.

харроті ва бинокорі мақолаҳои хурд аз тарафи олимони тољик мақолаҳои хурд навишта шуда бошанд ҳам, оиди ин мавзӯҳо корҳои љолиби диққат ба назар намерасанд.

Дар ин рисолаҳо оиди лексикаи касбу ҳунари **хӯрокпазӣ, гулдӯзӣ ва дӯзандагӣ** баҳс карда шуда, маводи зиёде љамъоварӣ карда шудаанд.

Барои воқиф шудан аз лексикаи касбу ҳунар пеш аз ҳама, ба лексикаи соҳаи **бинокорӣ, дуредгарӣ ва харротӣ** бояд ба адабиёти бадеӣ, шеваҳо, забони классикӣ мурољият намоем.

Номҳои асбобҳои **дуредгарӣ ва бинокорӣ**, ки дар луғатҳо, аз љумла “Фарҳанги забони тољикӣ”, луғати русӣ-тољикӣ, тољикӣ-русӣ, луғати нимтафсирии устод Айнӣ (Куллиёт, љилди 12) оварда шудаанд, миқдоран кам буда, талабро қонеъ гардонидани наметавонанд. Яъне миқдори онҳо назар ба шевагӣ хеле каманд.

Дар луғатҳои дар боло номбурда¹ истилоҳоти касбу ҳунар ба ҳадди имкон љой дода шудаанд. Дар ин луғатҳо захираи луғавии забони ҳозираи тољик ва адабиёти бои классикӣ гирд оварда шуда, дар он инчунин баъзе калимаҳои шевагӣ низ дода шудаанд, ки пурра нестанд.

Дар ин луғатҳо истилоҳоти соҳаи **қуллолгарӣ, заргарӣ, дуредгарӣ, харротӣ, бинокорӣ, ошпазӣ, ҳалвогарӣ** ва баробари ин номҳои олои истеҳсолии соҳаи гилкорӣ ва дуредгарӣ мисли **арра, теша, корд, парма, ранда, искана, дар , тиреза, пол, фарш, шоҳқул, болор, карниз, васса, заварав** ва амсоли инҳо инчунин номи масолеҳи тайёршуда мисли **дари яктабақа, дари увайсӣ, тирези дутабақа, тирези италяні**, номҳои иљрошудаи љараёнҳои људогонаи касбу ҳунари **дуредгарӣ, харротӣ, бинокорӣ- хонасоз, дарсоз, андовачӣ, харрот, дуредгар, ғиштчин, бетончӣ** ва монанди инҳо лексикаи ҳоси соҳаҳои дигарро ҳам инъикос менамоянд.

Дар луғатҳои мазкур як қилсила калимаҳои ҳоси шеваи тољикони Самарқанд, ки ба бинокорӣ тааллуқдоранд, оварда нашудаанд. Масалан:

¹ Русско- таджикский словарь. – Москва, Русский язык, 1985. Луғати тоҷикӣ-русӣ. – Москва, 1954. Айнӣ С. Куллиёт, ҷилди 12. – Душанбе, Ирфон, 1976.

пахамча, забона, ҳамел, шал, ёна, ховонда, нимта сечоряк ва амсоли инҳо.

Дар “Фарҳанги забони тољикӣ”¹ як қатор калимаҳои соҳаи **бинокорӣ, харротӣ, бинокориро** низ дучор кардан мумкин аст: **ранда, теша, искана, парма, дар, тиреза, сандук, болор, васса** ва ғайра.

Як қисми дигар калимаҳои аслан тољикӣ ё арабии соҳаи бинокорӣ ё дуредгарӣ ҳоло кӯҳна шудаанд: **зоғнӯл, чилбурс, пахамча, ховонда, ёна.**

Бояд қайд кард, ки касбу ҳунари **бинокорӣ, харротӣ ва дуредгарӣ** аз қадим инъониб идома дошта, ин касб асосан дар Самарқанд, Бухоро, Ўротеппа, Хўљанд ва дигар мавзеъҳои қадимӣ риволь ёфта буд.

Аз ҳамаи ин тавзеҳот маълум мегардад, ки лексикаи соҳаи забони соҳавӣ чун **бинокорӣ, дуредгарӣ, харротӣ** ва андозае, ки имрӯз фан талаб мекунад, харљониба омӯхта нашудааст.

Лексикаи касбу ҳунар дар шеваҳо мавқеи бузург дорад. Махсусан, дар шеваи тољикони Самарқанд ин калимаю истилоҳот мавқеъ ва ҷои худро дорад, ки омезиши он хеле зарур ва ҳатмист.

Маводи ҷамъовардаи мо шаҳодат медиҳанд, ки калимаҳои бинокорӣ аз ҷиҳати ба ин ё он забон тааллуқ доштан ба якчанд гурӯҳҳо ҷудо мешаванд.

1) Калимаҳои соҳаи бинокорӣ хоси забони тољикӣ.

Ин гурӯҳ калимаҳоро аз рӯи ифодаи маъно ба қисмҳои зерин тақсим намудем:

а) калимаҳое, ки вобаста ба касбу кори соҳаи бинокориро ифода мекунанд:

гилкор – касе, ки бо касби иморатсозӣ шуғл меварзад; **деворзан** – шахсе, ки девор месозад, яъне гилкор; **хиштрез** – касе, ки барои сохтани иморат хишти хом ё пухта тайёр мекунад; **андовачӣ** – шахсе, ки деворҳои хона, боми хона ва дигар ҷойҳоро бо лои махсус, ки қоҳ омехта мекунанд, андова

¹ Фарҳанги забони тољикӣ. – Москва, 1969.

мекунад; **пардозчї** – ин калима бо андовачї қариб вазифаи якхела дорад, аммо пардозчї касбест, ки деворҳои даруни хона ва биноҳоро бо сифати баланд меандованд ё пардоз мекунад; **чўбтарош** – касе, ки дуредгар аст. Ў барои болорҳои хонаро тарошидан махсус даъват карда мешавад; **дуредгар** – (шакли адабиаш дуридгар) – касест, ки барои тайёр намудани тамоми чўбҳои иморатро сохта мешудагӣ хизмат мекунад; **устои чўбкор** – ин ибора муродифи калимаи «дуредгар» аст. Барои сохтани хонаҳои чўбкорӣ роли асосӣ мебозад.

б) калимаҳое, ки номи асбобу анҷоми касби **гилкорӣ** – бинокориро ифода мекунанд, чунинанд: **теша-дастарра** – арраи хурди дастӣ, ки барои буридани чўб, хишти хом ё дигар маводи бинокорӣ истифода менамоянд; **шоқул** – асбобест, ки барои ба тартиб ва бо меъёр чидани хишт чун маҳак истифода менамоянд; **шоқули чоррах** – ин асбоб низ вазифаи бо меъёр чидани хишт ё дуруст ва рост гузоштани сутунҳои айвон истифода бурда мешавад, **дасттеша** – тешаест, ки барои буридани хишти хом ё пухта ва мувофиқи ҳалм ӯй кардани он хишт истифода бурда мешавад; **пойтеша** – барои тарошидан ва чоррах намудани болор ва дигар чўбҳо истифода мебаранд; **хоктеша** – барои кандани хок, **кофтани хандак**, ё буридани хишти хом кор мефармоянд; **зоғнўл** – асбоби оҳанине, ки барои кофтани таҳ курсии бино кор мебаранд; **болға ё болғача** – барои задани мех ва ғайраҳо кор мефармоянд. **Мехчўб** – ин асбоб аз чўбтайёр карда шуда, барои нақшаи таҳкурсии иморат ё бино дар кунҷҳо зада мешавад ва ба онҳо ресмонҳои махсус, яъне ралъа баста мешаванд; **ралъа** – ресмон ё кандирест, ки барои дуруст, рост ва дуруст гирифтани таҳкурсӣ чун маҳак истифода мебаранд; **каланд** – барои тайёр кардани **лой**, **реглой** истифода менамоянд; **замбар** – асбобест, ки барои кашонидани хишт ва дигар масолеҳи бинокорӣ месозанд; **замбарғалтак** – асбобест, ки пои чўбин ва дастаҳои чўбин дорад ва бо он хишту дигар масолеҳҳои бинокорӣ кашонда мешаванд; **обтарозу** – асбобест, ки даруни шиша об гузошта шудааст ва паст ё баланд нашудани хиштҳои чидамешударо ба тартиб меандозад; **кониҷ** – **андовачўб** ё **галъчўб** – чўбест,

ки барои рост намудани кунљи 90-и хона ё иморатро истифода мебаранд; **мисрон** – **оҳани** ғафсест, ки дарозияш 1 м 30 см. ва ғафсияш 30мм аст, ки бо он заминҳои саҳт кофта мешаванд. Чунончи: **гальчўб** катї куљойи девола мигиран (аз нутқи усто Облоберди Неъматов, ноҳияи Самарқанд); **хавоза** – шакли харак, ки ба болои он истода девор рост мекунанд, яъне хишт мечинанд, деворро андова мекунанд; **андовачўб** – **гальчўб**, чўбе, ки бо он кунҷҳои хона рост карда андовида мешавад; **норвон** - асбобе, ки бо он ба болои бом, ба баландї мебароянд; **мехчўб** – чўбест, ки барои баستاني ралъа барои дуруст гирифтани таҳкурсии иморат ба замин зада мешавад.

в) калимаҳое, ки ашёҳо ва масолеҳи бинокориро ифода мекунанд: **лой**, **хок**, **хишт** (хишти хом ва пухта), **санг**, **харсанг**, **тахта**, **болор**, **чўб**, **қамич**, **мех**, **оҳак**, **каҳ** (коҳ), **васса**, ва ғайраҳо.

г) калимаҳое, ки номҳои бино ва қисмҳои онро ифода мекунанд: **хона**, **дахлез**, **мехмонхона**, **хони калон**, **бом**, **девор**, **таҳкурси**, **сарої**, **дар**, **дарвоза**, **тиреза**, **равзан**, **боргоҳ**, **болохона**, **таххона**, **токча**, **кодок**, **фаромӯғ**, **тахмон**, **ташнав** ва амсоли инҳо.

Барои нигоҳ доштани ҳайвоноти хонагї, паррандагон дар шеваи тољикони Самарқанд чунин истилоҳоти соҳаи бинокорї истифода мешаванд: **оғил**, **мурғхона**, **аспхона**, **анбор**, **катаки мурғ**, **катаки кучук** ва амсоли инҳо.

Ҳамин тариқ, калимаҳои хоси соҳаи сохтмони шеваи тољикони Самарқанд, ки калимаҳои аслан тољикиро ифода мекунанд, серистеъмол буда, аксарияти онҳо бо вожаҳои забони адабии тољик мувофиқат мекунанд.

2) Калимаҳои бинокории хоси забони арабї.

Аён аст, ки вожаҳои арабї ба забони тољикї пас аз истилоҳи арабҳо ворид гардидаанд. Баробари ин дар соҳаи бинокорї низ чандин калимаҳоро дучор намудан мумкин аст, ки онҳо имрӯз дар забони адабии тољик чун калимаҳои «худї» маълум гардидаанд.

Калимаи **«қаср»**-и арабї ба чои вожаи аслан тољикии **«коҳ»** маъмул ва машҳур аст, ки ин калима имрӯз дар шеваи тољикони Самарқанд ҳангоми

тасвир намудани иморатҳои боҳашамат дидан мумкин аст: Аҳмад-ака як иморат сохтем, ки **қаср** барин (аз нутқи марди 45-сола).

Калимаҳои **бино**, **иморат** низ арабӣ буда, маънои хонаро доранд. Калимаи **меъмор** – **бинокор**, **усто**; **муҳандис**, **меъмор**; **равоқ** – пешайвонест, ки ба шакли меҳроб дар пеши биноҳои муаззам созанд; **сақф** – шифти хона (ин калимаро бештар дар нутқи калонсолон, шахсони босавод, касоне, ки маълумоти олии динӣ доранд, истифода мешаванд). Калимаҳои арабии **бурчак**, **айвонча**, **нақшкорӣ**, **қалама**, **расадгоҳ** аз ҷумлаи вожаҳои сохта мебошанд, ки дар шеваи тоҷикони Самарқанд серистеъмоманд. Мисли ҳамин ҳамин калимаҳои мураккабе, ки бо вожаҳои арабӣ ташкил ёфтаанд, серистеъмоманд: **пешайвон**, **иморатсоз**, **мактабхона** ва амсоли инҳо аз гурӯҳи калимаҳои арабии соҳаи бинокорӣ махсуб мешаванд.

3) Калимаҳои ўзбекӣ-туркӣ.

Тоҷикон ва ўзбекон яке аз халқҳои қадимтарини Осиёи Миёна ба шумор рафта, дар давоми асрҳо бо ҳамдигар дар робита ва алоқаи дўстӣ, маданӣ ва иқтисодӣ зиндагонӣ доранд. Дар натиҷаи ин робита ва ҳамкорӣ дар таркиби луғавии забони ин миллатҳо калимаҳои зиёде иқтибос шудаанд, ки аз ҷумла дар соҳаи бинокорӣ низ як силсила калимаҳо ба шеваи тоҷикони Самарқанд низ гузаштаанд.

Калимаҳоеро номбар кардан мумкин аст, ки онҳо вобаста ба асбобу анҷомҳои бинокорӣ дар ин соҳа дар нутқи тоҷикони Самарқанд хеле серистеъмоманд. Масалан: **қайроқ** – санге, ки бо он теғи табар, теша, корд, **искана** ва ғайра тез карда мешавад; **қаравулхона** – ҷой ё хонае, ки дар он посбонҳо қарор мегиранд; **қирав** – пас аз ба санг чарх доштани **теша**, **искана**, **табар** ё дигар асбоби соҳаи бинокорӣ бо қайроқ теғи онҳоро суфта ва сайқал медиҳанд, ки онро қирав меноманд; **қош** – тахтаи орододашудае, ки болои болорҳо пешайвон зада мешавад; **қошукранда** – рандаест, ки бо он нўғи чўб, болор кофта гирифта мешавад, ки он асбобро қошукранда меноманд; **қўшқулоқ** - _як навъ рандаест, ки ду даста дорад ва дукас бо он чўб ё болорро сайқал медиҳанд, суфта ранда мекунад; **қўшатеғ** – ду теғдор,

номи асбоби соҳаи дуредгарӣ; қўшаболло ду болор; қўрғонхавлӣ, қалъа, хисор аст; қайчӣ – асбоби маъмули рӯзгор.

4) Калимаҳои русӣ.

Пас аз инқилоб аз солҳои 1930 то 1991 ба таркиби луғавии забони адабии тоҷик ва шеваҳои лаҳҷаҳои он калимаҳои истилоҳоти гуногун ворид шудан гирифтанд. Дар ҳамаи соҳаҳои гурӯҳ-гурӯҳ калимаҳои иқтибос шуда буданд. Ҳазорҳои калимаҳои русӣ – байналмиллалӣ ба забони шеваҳои лаҳҷаҳои макон гирифта буданд.

Бо шарофати мустақилии қисми зиёди калимаҳои русӣ имрӯз аз истеъмол фориғ гардида, ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ ва таърихӣ гузашта истодаанд.

Як силсилаи калимаҳои соҳаи бинокорӣ низ ҳамон солҳо дар шеваи тоҷикони Самарқанд маъмул гардида буданд. Масалан, **семент, бетон, вадаэмулсия, кран** ва амсоли инҳо. Ин калимаҳоро аз ҷиҳати ифодаи маъно ба чунин қисмҳои тақсими намудан ба мақсад мувофиқ аст.

а) Масолаҳои **бинокорӣ: битон, алибастер, шифир, арматура, семент, азбист, клей, обой, паркет, фанер** ва ғайраҳо.

б) Номи касбу ҳунар вобаста ба бинокорӣ: **реставратор, крановшик, булдырчи, кранчи, тракторчи** ва ғайраҳо.

в) Номи восита, ҷойҳо: **каналзасия, водопровод, объект, сех** ва ғайраҳо.

4. Калимаҳои соҳаи ҷӯбории соҳаи бинокорӣ.

Маълум аст, ки як қисми зиёди иморатҳои дар Самарқанд бо ҷӯб сохта мешуданд ва инро ҷӯборӣ меноманд. Ҳоло бошад азбаски ҷӯб ва тахта хеле қиммат гардид, бо ҷӯб сохтани биноҳои хеле кам шуд. Аксарият бо хишти пухта, блок ва паҳса иморат рост мекунад. Бо вуҷуди ин мо лозим шуморидем, ки роҷеъ ба соҳаи ҷӯборӣ баъзе маълумотҳои баррасӣ намоем.

Калимаҳои соҳаи ҷӯборӣ вобастаанд, дар шеваи тоҷикони Самарқанд низ бисёранд. Онҳоро аз рӯи мавзӯ ва вазифашон ба чунин қисмҳои тақсими намудем:

1) Калимаҳое, ки номи масолеҳи иморати чўбкориро ифода мекунанд: **синч** – болоре, ки ба тариқи чоррах тарошида, ба тариқи болорчаҳоро устувор мекунанд; **тагсинч** - чўби ғафсест, ки аз болои таҳкурси гузошта шуда, ба он болорҳоро рост мегузоранд. **Тагсинч** якқабата ё дуқабата тайёр карда мешавад; **лўлаболол** – болоре, ки пўсти онро тарошидаанд; **заварав** – чўбҳои иморати чўбкориро барои рост гузоштан тайёр карда мешавад; **қалама** – чўбҳои хурде, ки барои иморати чўбори тайёр карда мешаванд; **васса** – чўбҳои кўтоҳе, ки болои болорҳои иморат партофта мешаванд, аз болои он бурё партофта хок мегиранд ё меандованд; **вассабўй** – вассаҳое, ки болои болор дуртар васеътар партофта мешаванд; **харвасса** – вассаҳои халман калон; **вассальуфт** – чўбҳое, ки болои болор зич партофта мешаванд, ки роғ ҳам монда намешавад; **фаромуғ – болодарӣ** - тирезае, ки болои дари хона гузошта мешавад; **мулат** – чўбе, ки аз болои он болорҳои хона гузошта мешаванд; **параха** – чўбҳои тарошида, ки қисм-қисм мебароянд, параха мегўянд. Парахи пойтеша баромадагӣ лудо мўл-да (аз нутки устои 52-сола); **сутун** – чўбҳои ростгузоштае, ки ба болои он чўби шохпул вогузор карда мешавад; **шоқпул-шопул** – чўби дарози чоррахшуда, ки бе пештоқи айвон устувор карда мешавад.

2) Калимаҳое, ки номи асбобу анъоми соҳаи дуредгариро ифода мекунанд: **ранда** – асбобе, тахта ё чўбро сайқал медиҳанд; **мушранда** – рандаи хурде, ки мисли муш ҳаракат намуда, тахтаро сайқал ва тоза намояд; **дастранда, лабранда** – ин асбоб ҳам як навъи ранда аст, ки барои гирифтани лаби тахта истифода карда мешавад; **чорабзал** – рандае, ки он ҳам лаби тахтаро ба тариқи гул нақш мебарорад, метарошад; **қўшранда** – рандае, ки ду корро иљро мекунад; **арра, дастарра, арри хитойча, ғўлабурарра, арри дукаса, арри шохбур, теша, дасттеша, пойтеша, хоктеша, зоғнўл, искана, исканаи якдама, искании дудама**, паҳамча (**исканаи паҳамак**), гунне (**угольник**) – асбобе, ки барои чен кардани кунљи 90⁰ истифода бурда мешавад; **дарозранда** – тирезаро тарошанд; **бўлға, бўлғача, табар, табарча, парма, шоқул, шовул, об тарозу** ва ғайраҳо.

3) Калимаҳое, ки номҳои нақши соҳаи чӯбкориро ифода мекунад: Ба ин гурӯҳ истилоҳоти танҳо бо иморатҳои манзили макони одамон вобаста оварда мешаванд: **кандакорӣ** – зебу зинате, ки дар болои чӯби сутун, шохпули айвон ва болори хона канда мешаванд; **қошукча** – ба болои сутун, болори хона ва биндигии дару тирезаҳои хона ва айвонҳо канда мешаванд; **пешоначӯб** чӯб ё тахтае, ки ба болои айвон ё дарвозаи ҳавлӣ зада мешавад; **дил, дили дар** – чӯби мобайнӣ, чашми дар аст; **чоррах** – чоркунълдор, чӯб ё болори кунъл баровардашуда; **гулкашӣ, қош** – чӯб болои айвоне, ки монанди гул мебошад.

4) Калимаҳое, ки номҳои ӯй, мақомро ифода мекунад: **дарвозахона** – ӯйи даромадгоҳ ба ҳавлӣ; **остона** – ӯйи пастӣ; **дӯкӯн** – корхонаи чӯбкорӣ; **қодок** – масофаи байни ду болор; **чайла** – айвоне, ки чор тарафи он кушода аст; **пойгаҳ** – даромадгоҳ ба хона; **тахмон** – ҷои кӯрпағундорӣ дар пешгоҳи хона; **тоқча** – рафи табақу косағузори; **дахлез** – хонаи даромадгоҳ ба хонаҳои дигар; **дахлезча** – даромадгоҳи хурд.

5) Номҳои маҳсулоти тайёршуда аз ӯйиби чӯбкорон: **дар** – маҳсулоте, ки ба хона ё ба девори ҳавлӣ чун даромадгоҳ гузошта мешавад; **дари бағдодӣ** – дар мансуб ё баромади он ба Бағдод; **дари оҳанин, тоғдон** – болодарӣ, ки бо панъараи чӯбин оро дода мешавад, **пахлӯдарӣ** – ду пахлӯи дар, ки чун чорчӯба созанд; **биндигӣ** – чӯби яктабақа, дари дутабақа, дари увайсӣ, дарича, дарвоза, дарвозаи оддӣ, дарвозаи кандакорӣ, дарвозаи борики раҳдодашудаест, ки ба роғи байни ду табақи дар ё тиреза зада мешавад; **фаромӯғ** – болодарӣ ё болои тиреза; **тиреза** – панъара; яктабақа, тирезаи дутабақа, тирезаи сетабақа, таннав, таннави чӯбин – нав; **зинапоя, бели чӯбин, гарчӯб** ва амсоли инҳо.

Ҳамин тариқ, калимаҳои тирезаи соҳаи чӯбкорӣ дар шеваи тољикони Самарқанд серистеъмол буда, мо як қисми маъмули онҳоро зикр намудем, ки барои бой гардонидани таркиби луғавии забони адабии имрӯзаи тољик аҳамияти калон дорад. Як қисми ин калимаҳо дар забони адабии тољик аз азал мављуд буданд, ки имрӯз онҳо дар шеваи Самарқанд машхуранд.

Б О Б И Д У Ю М
КАЛИМАСОЗИИ ЛЕКСИКАИ БИНОКО
РИИ ШЕВАИ ТОЉИКОНИ САМАРҚАНД

Бо назардошти таркиби сарфии калима сохти калимаҳо муайян карда мешавад. Калимаҳо аз ҷиҳати сохт содда, сохта, мураккаб ва таркибӣ мешавад. Ин ҷо гуфтан ҷоиз аст,ки дар натиҷаи инкишофи таърихӣ тӯлониро аз сар гузаронидани забонӣ тоҷикӣ дар баъзе калимаҳо вандҳо бо решаи калимаҳо яклухт шуда,шакли як калимаи ба ҳиссаҳо ҷудонашавандаро гирифтаанд,ки ҳоло созаҳои маънодор ва ёридиҳандаи ин гуна калимаҳоро

чудо кардан мумкин намегардад. Ин буд, ки калимаҳои мазкур дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳамчун калимаҳои рехта арзи вуҷуд намудаанд.

Дар системаи семантикии забон маъниҳо назар ба миқдори калимаҳо зиёданд. Калимаҳои мустақилмаъно дорои шакли маъноӣ муайян мебошанд. Баъзе калимаҳо дорои танҳо як маънианд, вале аксари калимаҳои забони тоҷикӣ дар як шакли муайян чандин маъниро ифода мекунанд. Ин маъниҳо ба ҳам наздик, муҳолиф ё ки аз якдигар дур буда метавонанд.

Пӯшида нест, ки ҳодисаи зиёд будани маъниҳо назар ба калимаҳо дар забон барои пайдоиши калимаҳои нав эҳтиёҷ ба вуҷуд меоварад. Бо мақсади таъмини эҳтиёҷи ба калимаҳои нав дошта забон ба сифати забони вомгир аз забонҳои вомдеҳ барои ифодаи маъниҳои ба калимаҳои нав эҳтиёҷманд воҳидҳои луғавии мувофиқро мегирад. Ҳамин тавр дар забон калимаҳои вомӣ пайдо мешавад. Вале, воридшавии калимаҳои вомӣ роҳи асосӣ ва ягонаи ғановати забон нест, зеро дар ин гуна мавридҳо забон барои таъмини эҳтиёҷи ба ифодаи маъниҳо доштааш мувофиқи сохти дастурӣ ва қонуниятҳои дохилӣ калимаҳои нав месозад.

Калимасозӣ, одатан, воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забон мебошад. Бо ин роҳ таркиби луғавӣ бо калимаҳои нав пурра мешавад. Бисёр калимаҳои нава, ки дар натиҷаи дигаргуниҳои илтимоеӣ, инкишофи хољағӣ, касбу ҳунар, илму маданият ва ғайра пайдо шудаанд, бо роҳи калимасозӣ ба амал омадаанд, ки онҳо ба сохти грамматика ва қонунҳои дохилии забон пурра мувофиқат мекунанд.¹

Бо роҳи калимасозӣ бой гардидани таркиби луғавии соҳаи касбу ҳунар нисбат ба дигар воситаҳо бештар инкишоф меёбад, чунки вай аҳволи забонро пурра инъикос мекунад.

Инкишофу такомули калимасозӣ мувофиқи талаботу қонуниятҳои дохилии забон ба амал меояд.

¹ Рустамов Ш. Забон ва замон. Душанбе, Ирфон, 1981с., саҳ.102.

Калимасозӣ бо грамматика алоқаи мустаҳкам дорад. Хусусияти калимасозии забон бо хусусияти сохти грамматикӣ он зич вобаста аст. Забонҳои гуногунсохт бо калимасозии сохти худ низ аз ҳам фарқ мекунанд.

Грамматика дар навбати худ калимасозиро идора мекунад ва шакли дурусти онро маъқул меденад. Ҳар як калимаи нави ҳар як соҳа ҳамчун воҳиди суратёфтаи грамматикӣ ҳамчун калимаи мансуб ба ин ё он ҳиссаи нутқ ташаккул меёбад, ба аломатҳои морфологӣ ва вазифаи синтаксисии он молик мегардад.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик

Хусусиятҳои калимасозии забони адабии тоҷик аз тарафи олимони забоншинос Н.Маъсумӣ, Р.Ғаффаров, Ш.Рустамов, Б.Қамолиддинов, Н.О.Шарофов, Ш.Ниёзӣ ва дигарон ба риштаи таҳлил гирифта шудаанд. Аммо, мутаассифона, хусусият ва қоидаҳои ҳоси калимасозии лексикаи соҳаи касбу ҳунар ба таври мукамал ва сарлаҳмъ тадқиқ қарда нашудааст.

Рољеъ ба масъалаи калимасозии истилоҳоти касбу ҳунар дар луғатҳои пешина, фарҳангҳо ишораҳо низ мавҷуданд.

Аз маводи ҷамъовардаи мо равшан мешавад, ки дар таркиби лексикаи бинокорӣ миқдори зиёди калимаҳои содда, сохта мураккаб ва таркибӣ мушоҳида карда мешаванд. Дар асоси ин мавод мо масъалаи калимасозии лексикаи бинокориро аз рӯи имконияти дониши худ тадқиқ намудем. Ҳангоми навиштани ин боб мо аз баъзе маъхазҳо, аз ҷумла рисолаи илмии Ш.Рустамов¹ ва дигарҳо² истифода намудем. Ин манбаъҳо чун асоси назариявӣ барои таснифоти калимаҳо ва сохта шудани онҳо дар соҳаи **бинокорӣ, дуредгарӣ ва харротӣ** хизмат карданд. Инчунин аз баъзе луғатҳо низ истифода бурда шуд.

1. Калимаҳои соддаи истилоҳоти бинокорӣ

Дар лексикаи бинокорӣ миқдори асосии калимаҳоро вожаҳои содда ташкил медиҳанд, ки мо як қисми онҳоро меорем: **анбӯр (тољикӣ)** – асбобест, ки бо он мехҳои задушударо кашида мегиранд; **амуд (арабӣ); гил** – лой; **қаср, арра, теша, табар, корд, парма, ранда, искана, болор, хишт, чӯб, тахта, андова, ёна** ва амсоли инҳо калимаҳои соддаи лексикаи бинокорӣ мебошанд.

Мо дар ин қисм мухтасар фикри худро баён намуда, оиди калимаҳои сохта ва роҳҳои ташкил ёфтани онҳо фикру мулоҳизаҳо хоҳем ронд.

2. Калимаҳои сохта

Дар системаи семантикии забон маъниҳо назар ба миқдори калимаҳо зиёданд. калимаҳои мустақилмаъно дорои шакли маъноӣ муайян мебошанд. баъзе калимаҳо дорои танҳо як маънианд, вале аксари калимаҳои забони тољикӣ дар як шакли муайян чандин маъниро ифода мекунанд. Ин маъниҳо ба ҳам наздик, муҳолиф ё ки аз якдигар дур буда метавонанд.

Пӯшида нест, ки ҳодисаи зиёд будани маъниҳо назар ба калимаҳои нав эҳтиёль ба вуҷуд меоварад. Бо мақсади таъмини эҳтиёли ба калимаҳои нав дошта забон ба сифати забони вомгир аз забонҳои вомдеҳ барои ифодаи

¹ Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1972с.

² Забони адабии ҳозираи тоҷик. қисми 1. Душанбе, 1973с. саҳ.76-103.

маъниҳои ба калимаҳои нав эҳтиёльманд воҳидҳои луғавии мувофиқро мегирад. Ҳамин тавр, дар забон калимаҳои вомӣ пайдо мешаванд. Вале, воридшавии калимаҳои вомӣ роҳи асосӣ ва ягонаи ғановати забон нест, зеро дар ин гуна мавридҳо забон барои таъмини эҳтиёли ба ифодаи маъниҳо доштааш мувофиқи сохти дастурӣ ва қонуниятҳои дохилӣ калимаҳои нав месозад.

Калимасозӣ воситаи асоси бойшавии таркиби луғавии забон мебошад. Бисёр калимаҳои наве, ки дар натиҷаи дигаргуниҳои илтимоеӣ, хољагӣ, инкишофи илму маданият ва монанди онҳо пайдо шудаанд, бо роҳи калимасозӣ сурат гирифтаанд. Онҳо бо сохти дастурӣ ва қонунҳои дохилии забон мусоидат менамояд. Бо роҳи калимасозӣ ғанӣ гаштани таркиби луғавӣ бархилофи бевосита воридшавии калимаҳои вомӣ ҳамеша инкишоф меёбад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик тарз ва усулҳои гуногуни калимасозӣ дар давоми солҳо такмил ва инкишоф меёбад. Ҳар як усули калимасозӣ дар замони пайдоишаш барои пурра кардани таркиби луғавӣ ба мақсади таъмини эҳтиёли ба калимаҳои нав доштаи забон ба вуҷуд меояд, бинобар ин дорои аҳамияти хосса мебошад. Тағйирот ва инкишофу тақомули калимасозӣ мувофиқи талаботу қонуниятҳои дохилии забон ба амал меояд. Забон барои пурра ва бо нозуқиҳояш ифода намудани фикр ва ҳамалониба қонеъ гардонидани талаботи мубодилаи афкор аз ҳамаи воситаҳо истифода мебарад. Воситаҳои қонеъ гардонидани талаботи мубодилаи афкор дар ҳамаи забонҳои сохташон гуногун яқинан нест.

Илми калимасозии забони тоҷикӣ таърихи дуру дарозе дорад. Дар таърихи садсолаҳои пеш аз табaddулотии сиёсии Осиёи Марказӣ (пеш аз инқилоб) фарҳангҳои зиёде таълиф гаштаанд, ки дар барои аҳамияти илмиву амалии калимаҳо тадқиқот бурдаанд.

Баъзе фарҳангҳо дорои мақола ва рисолаҳои луғавию дастурӣ мебошанд, ки муаллифони онҳо забоншиносони машҳури замони худ будаанд ва “қоидаву қонунҳои дастурии сабтнамудаи онҳо, ки баъзе ҷиҳатҳои забони имрӯзаи тоҷикро инъикос менамоянд, моҳиятан дар дастури забони имрӯзаи

тољикі акси худро ёфтаанд”. Новобаста аз он ки дар хусуси дастури забони тољикі ягон нишондоде ва ё кори тадқиқотие набуд, Саидризо Ализода аввалин китоби дарсии забони тољикиро навишт, ки дар он доир ба калимасозі баъзе фикрҳои љолиб **мављуданд.**

Дар шеваи тољикони Самарқанд бисёр калимаҳои бинокорі мављуданд, ки онҳо бо ҳар гуна роҳҳо созмон гардиданд.

Калимаҳои бинокорі мавқеи хос доранд, зеро онҳо нисбатан серистеъмолтар мебошанд.

Калимаҳои сохтаи лексикаи бинокоріи шеваи тољикони Самарқандро ба чунин гурӯҳҳо тақсим намудем: 1) Созмони калимаҳо бо суффиксҳо.

Дар усули калимасозии морфологі лексикаи бинокорі суффиксҳо мавқеи асосиро ишғол мекунанд.

Чи тавре ки дар маъхазҳои илмӣ қайд карда шудааст, вазифаи асосии ҳар як суффикс бо он муайян карда мешавад, ки вай ба калимаи сохта чӣ гуна маъно мебахшад. Суффиксҳо одатан аз рӯи ҳамин хусусият тасниф карда мешаванд, аммо бисёр суффиксҳои калимасозии забони тољикі ҳангоми таъин намудани вазифашон сермаъноиро зоҳир мекунанд, инчунин аз кадом решаҳо созмон ёфтани калимаҳо ба ҳисоб гирифта мешавад.

Вақте ки суффиксҳо аз ин љиҳат аз назар гузаронида мешаванд, тафовути байни онҳо ҳам равшантар зоҳир мегардад.

Суффиксҳои калимасозии лексикаи бинокоріи забони тољикӣ мавқеи махсус доранд. Аз ин рӯ суффиксҳои исмсозии соҳаи бинокориро аз ҳамин нуқтаи назар дида мебароем.

1) Суффиксҳои, ки исми шахсу касб месозанд. Ба ин гурӯҳ суффиксҳои – **ҷӣ, -гар, -гор** дохил мешаванд.

Суффикси –«**ҷӣ**» яке аз суффиксҳои сермаҳсули забони тољикӣ буда, дар созмони лексикаи бинокоріи шеваи тољикони Самарқанд мавқеи алоҳида дорад. Тавассути он на танҳо аз калимаҳои иқтибосӣ аз љумла, аз калимаҳои русӣ-байналмиллалӣ исми шахс сохта мешавад, инчунин исмҳои касбу ҳунар низ созмон меёбанд: **андовачӣ, пардозҷӣ, лойҷӣ, пахсачӣ, пайвандҷӣ, оинаҷӣ.**

Суффикси –**чӣ аз исм** исмҳои шаҳси касбу ҳунар месозад, ки маъноҳои гуногунро ифода мекунанд:

а) аз исмҳои моддӣ ва маънӣ исмҳои касбу машғулият месозад: **белчӣ, лойчӣ, андовачӣ, пахсачӣ ва ғайраҳо.**

б) аз исмҳои маънӣ исмҳои ифодакунандаи шуғл месозад: **хашарчӣ, битончӣ** ва ғайраҳо.

Суффикси-**чӣ** **хизматчӣ, ёрдамчӣ** калимасозии лексикаи бинокорӣ каммаҳсул буда, исмҳои шаҳс месозад, ки маъноҳои гуногун дорад.

Аз исмҳои моддӣ исмҳои шаҳс месозад, ки касбу ҳунарро мефаҳмонанд: оҳангар.

Суффиксҳои, ки номи чиз – предметҳо месозанд. Ба ин гурӯҳ суффиксҳои **а (я), -ак, -ча, -она, -дон, -гоҳ, -истон** ва ғайра дохил мешаванд.

Дар калимасозии лексикаи бинокорӣ бо суффикси –**а (-я)** сохта шудани калимаҳо сермаҳсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад:

а) ба исм ҳамроҳ шуда исми монандӣ месозад: **зувона, дандона** (дандонаи арра), **гӯша, шоха, даста.** «Зувона (шакли адабиаш «забона аст») барои сутун ва шоҳпулро бо ҳамдигар мустаҳкам намудан ба нӯги сутун бароварда мешавад, яъне забонаи сутун ба сӯроҳии шоҳпул дароварда мешавад.

б) аз асоси замони ҳозираи феъл предмети воситаи амал сохта мешавад: **мола, кӯба, леса** (лабранда) ва ғайраҳо.

Аз калимаи тақлидӣ исм месозад: **ғарғара** (асбобест, ки бо он ба болои иморат хок, лой ва дигар масолеҳ бароварда мешавад).

Суффикси –**«ак»** аз ҳиссаи гуногуни нутқ исм месозад:

а) аз исмҳои моддӣ предмети ифодакунандаи монандӣ месозад: **дастак, гӯшак, тиргак, зувонак, зулфак, калитак, белак, пояк** ва ғайраҳо.

б) аз исмҳои лъондор номи ифодакунандаи амал месозад: **харак** – асбобест, ки ба болои он баромада ба девор хишт мечинад;

в) аз асоси замони ҳозираи феъл исм сохта шудааст: **ғалтак, сикқонак, кашак, тобак** ва амсоли инҳо.

Суффикси –«ча» аз исмҳои моддӣ номи чиз сохтааст: токча, рафча, тахмонча, вассача, айвонча, суфача, хонача, дарича, пахамча, кундача, тешача, қаламча, найча, сандуқча, белча ва ғайраҳо.

Ҳамин тариқ, калимаҳои сохта дар таркиби лексикаи бинокории шеваи тољикони Самарқанд серистеъмоланд.

3. Калимаҳои мураккаб

Аз маводи ҷамъовардаи мо маълум мешавад, ки дар таркиби лексикаи бинокории шеваи тољикони Самарқанд калимаҳои мураккаб хеле серистеъмол мебошанд. Онҳо дар ҷараёни ташаккули забон аз ибораҳо ба вуљуд омадаанд.

Калимаҳои мураккаби лексикаи бинокории шеваи тољикони Самарқандро ба чунин гурӯҳҳо тақсим намудан мувофиқи мақсад хоҳем шуд.

1. Исмиҳои мураккаби пайваст. Исмиҳои мураккаби пайвасти лексикаи бинокорӣ одатан аз исмиҳои баробармаъно бо роҳи воситаҳои гуногун ташкил ёфтаанд.

Калимаҳои, ки ба воситаи интерфикси –«у» созмон ёфтаанд:

а) аз исму исм: исмиҳои мураккаби моддӣ ва маънӣ ба вуљуд омадаанд: рангубор, обуранг, обутоб (обутоби лои паҳса, хишт ва ғайра);

б) аз феъл ва феъл: шикастурехт, бандубаст (бандубасти иморати чўбкорӣ кори осон не) ва ғайра.

2. Исмиҳои мураккаби тобеъ. Дар лексикаи бинокории шеваи тољикони Самарқанд сермаҳсултарин қолиби калимасозӣ тарзи созмони калимаҳо роҳи тобеъ ба шумор меравад. Чи тавре ки маълум аст, дар калимаҳои мураккаби тобеъ як калима тобеъкунанда буда дигаре тобеъшаванда аст ва дар онҳо муносибатҳои гуногуни чузъҳо муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ, ҳолӣ ва ғайра мушоҳида мешавад. Ин ҳодиса дар лексикаи бинокории тољикони Самарқанд низ ба мушоҳида меравад.

Таҳлили муқоисавии калимаҳои мураккаб ва ибораҳо шаҳодат медиҳанд, ки бисёре аз калимаҳои мураккаб дар асл аз ибораҳои изофӣ ва ғайриизофии исм ба амал омадаанд. Ин ҳолат дар исмиҳои мураккабе, ки

лъузъхояшон муносибати муайянкунандагї доранд, бисёранд. Калимаҳои мураккаби тобеъ аз лъихати муносибати лъузъхояшон ба ду гурӯҳи калон лъудо мешаванд:

1) Калимаҳои, ки лъузъи якумашон асосї буда, лъузъи дуюм ба он тобеъ мешавад ва дигаре.

2) Калимаҳои, ки лъузъи дуюмашон асосї буда, лъузъи тобеи он аст.

Усули калимасозии калимаҳои мураккаби гурӯҳи якум ---- изофат ном дорад. Ин усули калимасозї дар натиљаи афтидани бандаки изофї ва ба як калимаи мураккаб табдил ёфтани ибораи изофї ба амал омадааст. Масалан: **меҳи чӯбин – меҳчӯб, соҳиби кор – соҳибкор, бели чӯбин – белчӯб;**

Гурӯҳи дуюми калимаҳои мураккаб ба ибораҳои ғайриизофии исмї ҳамнисбат мебошад. Дар ин қабил калимаҳои мураккаб лъузъи асосї дар лъои дуюм меистад,

а) **чорчӯб, дастранда, лӯлаболул, тахтавацца, дастарра, дастранда, пардозранда, болобӯрӯ, болосутун, болохона** ва амсоли **мушранда, дасттеша, пойтеша** ва ғайра.

б) сифату исм калимаҳои мураккаби тобеъ месозад инҳо.

в) шумораву исм. Ин тарзи калимасозии лексикаи соҳаи бинокорї каммаҳсул аст. Калимаҳои мураккабе, ки бо ин қолиб сохта шудаанд, номи предметҳоро мансуб ба бинокорї ифода мекунанд: **чоргӯша, чорраха, чордевол, чорчӯба** ва амсоли инҳо.

г) Аз исму замони ҳозираи феъл сохта мешаванд. Аз исму замони ҳозираи феъл қариб ҳамаи исмҳои мураккаб тобеъ сохта мешаванд. Аз инҳо исмҳои ифодакунандаи шахс гурӯҳи асосиро ишғол мекунанд. Онҳо шахсро аз рӯи ихтисос, касбу кор ва машғулият ифода менамоянд: **лойсоз роҳсоз, тунукасоз, деворзан, пахсазан, деволсоз, иморатсоз, хонасоз, хиштрез, хиштчин, лойзан, андовакун, обдав** ва амсоли инҳо.

Дар баъзе мавридҳо асосҳои феълї маънои луғавиашонро як андоза суфт карда, ҳатто бо суффикси – **чї** ҳамвазифа мешаванд: **лойсоз-лойчї, хиштрез-**

хиштҷӣ, андовакун-андовачӣ, пардозкун-пардозҷӣ ва ғайраҳо. Масалан: андовачиба лой дароз кунед.

Дар калимаҳои дудбуро, дудкаш муносибати субъекту амал мушоҳида мешавад.

Ҳамин тариқ, калимаҳои мураккаб дар таркиби лексикаи бинокории шеваи тољикони Самарқанд серистеъмол буда, барои бой гардонидани таркиби луғавии забони адабии тољик аҳамияти калон доранд.

4. Калимасозии исмҳои селузъа

Дар лексикаи бинокорӣ калимаҳое, ки аз се лузъи маънодор асос тартиб ёфтаанд, кам нестанд. Тарзи ташаккули ин гуруҳи калимаҳо бо калимаҳои мураккаб гоҳо мувофиқат мекунад, гоҳо не.

Калимаҳои мураккаби селузъа, ки дар қолиби исмҳои дулузъа сохта шудаанд. Дар ин гуна исмҳо яке аз лузъҳо (асосан дуюм) содда ва дигаре мураккаб мебошад: мардикорбача, устобача, сартарошхона, дудасарра ва ғайра.

5. Усули омехтаи калимасозии исм

Дар лексикаи бинокорӣ калимаҳое ҳастанд, ки аз калимаҳои содда, сохта ва мураккаб таркибан фарқ мекунанд. Албатта, ҳамаи онҳо як хел нестанд ва ба гуруҳи калимаҳои бо усули омехта сохташуда дохил намешаванд. Ба воситаи ин усул аз ибора ва таркибҳои гуногун ба воситаи суффиксҳо калима сохта мешавад.

Чунончӣ: **калимаҳои хонадароӣ, пахсазанӣ, лойхобонӣ, хиштрезӣ аз ибораҳои хонадаромадан. пахса задан, лой хобондан, хишт рехтан** ба воситаи суффикси *ӣ* сохта шудаанд. **задан, лой хобондан, хишт рехтан** ба воситаи суффикси *–ӣ* сохта шудаанд.

Дар ин қабил калимаҳо дар як вақт ба амал омадани ҳам васлшавии асосҳо ва ҳам иштироки аффиксҳо ба ҳисоб гирифта, ин усули калимасозии омехтаро мебинем.

Дар калимасозии омехта суффикси –ї сермахсул ва серистеъмол аст. Бо ин суффикс аз ибораҳои гуногун исми амал сохта шудааст. Исму асоси замони ҳозираи феъл: **ғиштчинӣ, белзанӣ, гилкорӣ, бинокорӣ** ва ғайраҳо.

Дар калимасозии омехта суффикси –ак аз исм ва асоси замони ҳозираи феъл исмҳои зерин сохта шудааст. Номи предмет: **обкашак, либосовезак, ғишттарошак (чарх), хаткашак, бомбурояк, нақшсозак** ва амсоли инҳо.

Ба воситаи суффикси –ак аз шумораву исм калимаҳои сохта шудааст, ки номи предметро мефаҳмонад: **панъшоха, чорраҳа, чоркунъа, чорпод, якдама, (арраи якдама)** ва амсоли инҳо.

Суффиксҳои сифатсоз

Дар забони адабии тоҷик бо ёрии суффикс сохтани сифат яке аз роҳҳои сермахсули калимасозии ин ҳиссаи нутқ ба шумор меравад.

Суффиксҳои сифатсоз аз ҷиҳати мавқеи калимасозӣ ва истеъмол ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: **сермахсул, каммахсул ва бемахсул.**

Суффикси –и, (гӣ, вӣ) чи тавре ки маълум аст, дар истеъмоли суффикси –ї ва вариантҳои он чунин қонуният дар лексикаи бинокорӣ ҳам дида мешавад:

а) агар калима бо ҳамсадо тамом шавад, суффикс дар шакли –ї меояд: сутуни наққошӣ, дари бағдодӣ, дари увайсӣ, рондаи пардозӣ, асбоби наччорӣ, арраи дастӣ, пармаи дастӣ ва ғайраҳо.

б) асбоби пас аз садоноки –о-ӣ талаффуз шавад ҳам, –ї навишта мешавад: бинои бухороӣ, вассаи бухороӣ, биноҳои аврупоӣ ва ғайраҳо.

в) пас аз садоноки –а ва йотбарсари –ё дар шакли –гӣ навишта мешавад: **тагсингӣ хонагӣ, поли тахтагӣ, деворҳои паҳсагӣ** ва ғайраҳо.

г) пас аз садоноки –а низ –ї меояд: бинои замонавӣ, иморатҳои **оммавӣ, девори замонавӣ, деворҳои мудонавӣ** ва ғайраҳо. Суффикси –ї сермахсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифатҳои (алалхусус сифатҳои нисбӣ) месозад, ки аз ҷиҳати маъно рангоранг мебошанд:

1) аз исмҳои маънию конкрет сифати нисбӣ месозад, ки ба предмет ва шахсу ҳодиса хос ва мансуб будани аломатро далолат мекунад: **чӯби пушті (қаторқалама) сутуни наққошӣ** ва ғайраҳо.

2) аз исм ва зарфҳои замон сифат месозад: **кори сахарӣ, кори бегоҳӣ** ва ғайраҳо.

3) аз исмҳои ифодакунандаҳои предметҳои гуногун сифат месозад: **суфаи сангӣ, дарвозаи тахтагӣ, хонаи хиштӣ, девори хиштӣ, дарвозаи оҳанӣ** ва ғайраҳо.

Суффикси –нок. Ин суффикс каммаҳсул буда, аз исмҳои моддӣ сифате месозад, ки аломати предметро мефаҳмонад: **хавлии рӯйдаричанок, боғи деворнок, девори гулнок, хавлии даричанок, боми тунуканок, боми шифирнок, теғи пуштакнок, хонаи пешайвоннок** – мисол: **Ҳавлӣ ду хонаи пешайвоннок дошт...** (С.Улуғзода)

Суффикси –ин –гин. Ин суффиксҳо сермаҳсул буда, аз исмҳои конкрет сифатҳое месозад, ки аз ҷӣ сохта шудани предметро мефаҳмонанд: **кӯпруки сангин, дарвозаи чӯбин, хонаи сангин, фарши тахтагин, боми тунукагин, девори хиштин, девори чӯбин, девори сангин, тарнави тунукагин, тарнави сафолин, пойдевори сангин, (тахкурсӣ) поли лоин, андоваи оҳанин, бели оҳанин** ва амсоли инҳо.

Суффикси –а(-я). Ин суффикс нисбатан каммаҳсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифатҳои аслию нисбӣ месозад: **дили пурра (дили дар), нақши қадима, нақшунигори ранга, капкаси пурра, кулбаи вайрона, пармаи қадима-ҳозира** ва ғайраҳо.

Суффикси –ак. Ин суффикс каммаҳсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифатҳо месозад: **кӯпруки ликқонак, хонаи пастак, лои часпак, дарвозаи пастак, ғиштчинии харак** ва ғайраҳо.

Преффиксҳои сифатсоз

Дар лексикаи бинокорӣ забони тољикӣ ба воситаи преффиксҳо сохта шудани сифат низ воситаи каммаҳсули калимасозии сифат ба шумор меравад.

Преффикси бе: Ин префикс аз исмҳо сифатҳои аслии месозад, ки ба аломати дар асос номбаршуда.

ХУЛОСА

Маълум аст, ки лексикаи соҳаҳои гуногуни касбу ҳунар барои бойгардонидани таркиби луғавии забони адабии ин ё он миллат хизмати шоиста ба ӯ меоранд. Халқи тоҷик, ки таърихи дурудароз дорад, баробари он дорои касбу ҳунари қадима буд.

Бинокорӣ, дуредгарӣ барин касбҳои хоси миллати тоҷик аз қадимулайём идома дорад, ки калимаи истилоҳии ин касб дар забони адабии ва ҳам шеваҳои тоҷикӣ саросари мавзӯҳои тоҷикнишин паҳн гардидаанд.

Аҳолии Самарқанд ва гирду атрофии он дар иморатсозӣ, бинокорӣ хеле машҳур гаштаанд. Агар мо ба 30-40 соли пеш назар афканем, бештарини иморатҳо бо хишти хом ё бо чӯб (чӯбкорӣ) сохта мешуд.

Имрӯз бо тараққиёт пешрафти ҳаёт иморатҳо бо ҳар гуна роҳи усулҳои сохта шуда, сифати онҳо нисбат ба давраи пеш зеботар, бошукӯхта, баландтар аст.

Бинобар ин мо дар рисолаи хатмӣ асосан ба истилоҳоти бинокории солҳои 1990-ум то 200-ум таъриҳ намудем.

Дар натиҷаи тадқиқот равшан гардид, ки калимаҳои бинокории хоси шеваи тоҷикони Самарқанд хеле бисёр буда, онҳо бо калимаҳои бинокории забони адабии тоҷик қариб фарқ надоранд.

Таркиби луғавии лексикаи бинокории шеваи тоҷикони Самарқандро аз ҷиҳати истеъмол, мавзӯ ва мундариҷа, сохти калимаҳои бинокории шеваи тоҷикони Самарқанд барин мавзӯҳои муҳим, ки то ҳол дар илмӣ шевашиносӣ таҳлил нашуда будаанд, мавриди муҳокима қарор гирифтааст.

Дар рисола то ҳадди имкон оид ба таркиби луғавии вожаҳои бинокорӣ маълумот дода, баробари ин номҳои олот, асбобу анҷоми соҳаи гилкорӣ ва бинокорӣ, номҳои масолеҳи тайёри ин соҳа аз нутқи устоҳои машҳури Самарқанд ҷамъ оварда шудаанд.

Инчунин ҳаминро бояд гуфт, ки дар таркиби луғавии лексикаи бинокории тољикони Самарқанд як гурӯҳ калимаҳоеро дучор овардем, ки онҳо дар ягон луғат зикр нашудаанд. Ин калимаҳо танҳо хоси шеваи тољикони Самарқанд мебошанд. Монанди: **пахамча** – исканаи сербар, ки барои кофтани чуқури шоҳпулҳо истифода истифода мебаранд; **забона ё зувонак** – ба чуқурии шоҳпул барои мустаҳкам гардидани **сутун** ва **шоҳпул** дароварда мешавад; **шал** – барои рост кардани шоҳпул қач ё тобпартофта аз чои қачи он арра қарда онро нимшиқаст мекунанд ва ба тағи он сутун мегузоранд, ки ин амалро «шал» қардан меғӯянд ва амсоли инҳо.

Аз инҳо маълум мешавад, ки лексикаи соҳаи забони соҳавӣ махсусан бинокории шеваи тољикони Самарқанд қам омӯхта шудааст. Махсусан, калимаҳои соҳмон, дуредгарӣ, оҳангарӣ, чармгарӣ, мисгарӣ, чӯбқории шеваи тољикони Самарқандро омӯхтан аҳамият ва қиммати илмӣ қалон дорад.

Р Ў Й Х А Т И А Д А Б И Ё Т:

1. Адабиёти сиёсий:

1. **Каримов И.А.** Кучли давлатдан кучли жамият сари.
а. - Тошкент, Шарқ, 1998, 15-бет.
2. **Каримов И.А.** Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент,
а. Ўзбекистон, 2000 йил, 5-бет.
3. **Каримов И.А.** Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ,
а. миллатни-миллат қилишга хизмат этсин.
б. - Тошкент, 1998, 13-бет.
4. **Мирзиёев Ш.М.** Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
5. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида // Халқ сўзи. – 2017 йил 8 февраль, № 28 (6722). –Б.1-2
6. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 3 август куни мамлакатимиз ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувда сўзлаган нутқи // Халқ сўзи. – 2017 йил, 4 август.

2. Адабиёти илмӣ:

- 1. Айнӣ С.** Куллиёт, чилди 12. – Душанбе, Ирфон, 1976, сах. 86.
- 2. Бузургзода Л.** Фонетикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 1940.
- 3. Григорьев В.В.** Обзорение диалектических отличий употребительного у Бухарских таджиков, персидского языка. В книге «О некоторых событиях в Бухаре, Каканде и Кошгаре» Казань, 1961г.
- 4.** Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. қисми 2. Душанбе, 1986.
- 5.** Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексика. – Душанбе, УДТ, 1981, с.21.
- 6.** Забони адабии ҳозираи тоҷик. қисми 1.
- 7. Кузнецов П.Е.** Сравнительный грамматический очерк таджикского и саратовского наречий. «Известия». «Туркистанского отделения». - Ташкент, 1915, стр. 25.
- 8. Киселёва Л.А.** Современный русский язык. – Ташкент. «Ўқитувчи», 1993.
- 9. Исмоилов А.К.** Ўзбек тили. Тошкент, Ўзбекистон, 2000й.
- Нафасов Ў.П.**
- 10.Истамова М.** Вышивальная лексика в современном таджикском языке. АКД, - Душанбе, 1984.
- 11.Иброҳимов С.** Фарғона шеваларнинг касб ҳунари лексикаси - Тошкент, 1972 йил.
- 12.Мақсудов Т.** Лексика ва фразеологияи шеваи тоҷикони Исфара. – Душанбе, Маориф, 1977, сах. 3-6
- 13.Муҳаммадиев М.** Луғати мухтасари синонимҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, маориф, 1974, сах. 3-4.
- 14.Муҳаммадиева Х.Н.** Профессиональная и бытовая лексика

- кулинарного искусства в таджикском языке
АКД. – Душанбе, 1972.
- 15.Маҳмудов М.** Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро.
Бердиев Б. – Душанбе, Дониш, 1989, сах. 10
- 16.**Луғати тољикӣ-русӣ. – Москва, 1954.
- 17.Наливкин В.Т.** Руководство к практическому изучению
персидского языка. – Самарканд, 1900.
- 18.Ниёзмухаммадов Б.** Конибодомские наречие таджикского языка
Душанбе, 1951.
- 19.Расторгуева В.С.** К характеристике Варзобского говора
таджикского языка. – МГУ, 1948.
- 20.Рустамов Ш.** Калимасозии исм дар забони адабии
ҳозираи тољик. – Душанбе, 1972, сах. 13-48
- 21.Рустамов Ш.** Забон ва замон. – Душанбе, Ирфон, 1981,
сах. 102.
- 22.Розенфельд А.З.** Некоторые вопросы таджикской диалекто-
логии. – Вестник, ЛГУ, 1951, №7.
- 23.**Русско-таджикский словарь. – Москва, Русский язык, 1985.